

לחקר הכרונולוגיה התלמודית באיגרת רב שרירא גאון*

אלף שנים חלפו מאז כתב רב שרירא גאון את איגרתו הנודעת. עד היום, כלשונו של י"נ אפשטיין, חיבור זה הוא:

יסוד כל מדע התלמוד, בין מן הצד הכרונולוגי, שמסרה לנו רשימות עתיקות מ"ספרי הזכרונות" של ראשי הישיבות, ובין מצד חקר המקורות של המשנה והתלמוד, שרש"ג היה הראשון, וגם האחרון בראשונים ואחרונים, שחקר את תולדות המשנה והתלמוד מתוך המקורות עצמם כמבקר מומחה, מעמיק וחוקר לתוך-תוכם של הדברים: מחקר יחיד במינו במקורותיו, בעמקותו ובפשטותו, החודר לתוך-תוכן של הפרובלימות.¹

המחקר באיגרת,² לבד מן התוכן המתודולוגי ששימש אבן פינה לחקר ספרות חז"ל על מרכיביה השונים, נתפצל עוד בימים ראשונים לכיוונים הרבה. ראשוני החוקרים בתולדות ישראל בזמן החדש, כגון שי"ר,³ גרץ⁴ ואחרים, התעניינו בצדדים

- ההפניות לאיגרת רב שרירא גאון, בגוף הטקסט ובהערות, הן לפי מהדורת ב"מ לוין, חיפה תרפ"א. נספח זה נדפס תחילה בתוך: ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 1-24.
- 1 אפשטיין, אמוראים, עמ' 610.
- 2 רשימת ספרות קצרה מופיעה אצל אפשטיין, שם, עמ' 610; סיכום קצר של המחקר נרשם בידי: י"א אפרתי, תקופת הסבוראים וספרותה, פתח תקוה תשל"ג, עמ' א-יג; ראה גם: אסף, תקופת הגאונים, עמ' קמט-קנג.
- 3 חקירותיהם של שי"ר ואחרים התמקדו במספר מצומצם של תאריכים באיגרת, ובעיקר תאריך ירידתו של רב לבבל "בימי רבי" (עמ' 78), ועל פי זה קביעת שנות חייו של רבי; בהקשר לכך גם נבדק תאריך מותו של רבי יוחנן (עמ' 84). ראה דברי שי"ר, כרם חמד, ד (תקצ"ט), עמ' 208 ואילך; הנ"ל, ערך מילין, פראג תרי"ב, עמ' 136 ואילך; וכן מכתבו בקובץ תשובות גאונים קדמונים, מהדורת ד' קאסל, עמ' יא-יב. בדיקה אחרת של שי"ר דנה בתאריכי רדיפת היהודים במאה ה', רדיפה שנקשרה באיגרת בשמו של המלך יזגראד השני. ראה: ערך מילין, שם, עמ' 37 ואילך.
- 4 H. Graetz, "Die Talmudische Chronologie und Topographie", *MGWJ*, I (1852), pp. 509-522; idem, "Historische und Topographische Streifzüge", *MGWJ*, XXXIV (1885), pp. 433 ff. עמ' 386-381.

הכרונולוגיים של האיגרת ובמידת מהימנותה.⁵ אולם אט אט גברה ההתעניינות בה מכיוון אחר – חקר ענפי הנוסח של האיגרת, ובעיקר השאלה הנוגעת לענפי המסורת המקבילים של החיבור, שלימים זכו במחקר לכינויים "נוסח ספרד" ו"נוסח צרפת",⁶ ושאלת העדפתו של נוסח אחד על פני חברו.⁷

בה בשעה, דומה שהוזנח חקר המרכיב הכרונולוגי שבאיגרת. חוקרי תקופת התלמוד – וביותר חוקרי בבל התלמודית – נחלקו לשני מחנות בהתייחסותם לתאריכים שמביא רב שרירא גאון בתשובתו. מחנה אחד לא פקפק כלל באמינות האיגרת, והניח שרשימותיו של רב שרירא ודאי מיוסדות על כרוניקות ומסורות מתקופת התלמוד והגאונים, ולכל היותר ביקש לתקן בנוסחאותיו כאשר נתעוררה בעיה של התאמת תאריך כלשהו לידיעה חיצונית.⁸ הנחת היסוד היתה אפוא, שדברי רב שרירא במקורם – או על כל פנים במקורות שמהם שאב – ודאי מדויקים, ולכל היותר נשתכשו אגב העתקה. ואמנם, מכל המרכיבים של טקסט קדמון העומד להעתקה, הרי המקומות המועדים לפורענות הם דווקא המילים הזרות, השמות והתאריכים, שהרי אלה אינם נתונים לעתים קרובות לידיעתו או לשיפוטו של המעתיק, ו"שבשתא כיוון דעל עלי".⁹ מול תפיסה זו ניצבת, ודווקא בדור האחרון, קבוצת חוקרים המבקשת לערער עקרונית

5 אין למעט, כמובן, גם בהתעניינות שנתעוררה מיד עם פרסום נוסח האיגרת על פי כתב יד ברלין, בידי בער גולדברג, בחופש מטמונים, ברלין תר"ח, עמ' יז–מג, והדיון בערכו של נוסח זה עד כדי האשמתו של גולדברג בזיוף. ראה למשל: א"ה וייס, בית תלמוד, א, וויען תרמ"א, עמ' 57–60. ואולם כבר גולדברג ביקש להבליט גם את אמינות הרשימה הכרונולוגית שבנוסח האיגרת שפרסם, וראה שם, הלוח שב'עמ' עה–עט.

6 ראה: ישראל משה חזן, תשובות הגאונים שערי תשובה, ליורנו תרכ"ט, סימן קפז, דף עז ע"ב; וראה מחקרו המקיף של ב"מ לוין בהקדמה למהדורתו לאיגרת, עמ' lxxi–xlvi.

7 העדפת "נוסח ספרד", שנתקבל אף על ידי לוין בהקדמתו, הושפעה ככל הנראה גם מן האופנה המדעית שהעדיפה את מסורותיהם של חכמי ספרד, בשל קשריהם עם גאונים בבל וישיבותיהם, אלא שקביעה זו נתערערה שנים מעטות בלבד לאחר פרסום מהדורתו של לוין. ראה: I. Elbogen, "Wie steht es um die zwei Rezensionen des Scherira-Briefes?", *Festschrift zum 75 jährigen Bestehen des jüdisch-Theologischen Seminars*, II, Breslau 1929, pp. 61–84. לערעור על העדפת "נוסח ספרד" ועל עצם החלוקה שבין נוסחאות צרפת וספרד ראה גם: אפשטיין, אמוראים, עמ' 610–615; מ' בר, "עיונים באגרת רב שרירא גאון", שנתון ברא"ל, ד–ה (תשכ"ז), עמ' 181–196.

8 בדרך זו נקט י"א הלוי בכמה מקומות בספרו דורות הראשונים, וראה למשל דבריו על "טעות סופר אחד בדברי רב שרירא גאון... (ש)הוליד מבוכה..."; הלוי, דורות הראשונים, ב, עמ' 211 ואילך; וכן פלפוליו הארוכים של הלוי בעניין משך "מלכותו" של רבי יוחנן, שנתחלפה לדעתו באיגרת מ"ם שנים ליפ שנים ("והוא טעות סופר קל מאוד"); שם, עמ' 299.

9 על הגורמים לשיבושי מספרים בכלל בכתבי יד עבריים ראה: בארון, היסטוריה, ג, עמ' 284, הערה 48. דוגמאות לשיבושים כאלה הביא ד' שפרבר, "גלגולי מספרים", סיני, סב (תשכ"ח), עמ' רעה–רפ. תופעת חילופי השמות בספרות חז"ל איננה פחות בעייתית, וראה הדוגמאות אצל ד' שפרבר, "האם עלה רבה לארץ ישראל", סיני, עא (תשל"ב), עמ' קמ–קמה.

על מידת המהימנות ההיסטורית שיש לייחס לתאריכים שבאיגרת.¹⁰ לרוב הוצגה ספקנות זו במסגרת דיון סביב תאריך מסוים,¹¹ ואולם הקשיים המתייחדים לתאריך אחד או שניים נתפסו כפרטים שמהם ניתן ללמוד על הכלל, והמסקנה היתה: ריחוקו של רב שרירא מתקופת התלמוד, מרחק של חמש מאות שנה ויותר, מבטלת כל אפשרות לשימור ולמסירה של חומר כרונולוגי מהימן לגבי התקופה ההיא. לעתים נוספה לטענת הריחוק טענה ממין אחר, והיא הנטייה של הכרונולוגיה הגאונית בכלל – ולא רק של האיגרת – לשגות בהשלכה אנכרוניסטית, ולהטיל על תקופת התלמוד ואף על הסוגיה התלמודית מציאות המוכרת לגאונים מתקופתם.¹² אין ספק שמקרים כאלה, במידה שניתן היה לאששם בראיות מכריעות, יכולים היו להעמיד בספק חלקים ניכרים מן התמונה הכוללת העולה מאיגרתו של רב שרירא. דא עקא, לא הרי פרשנות תלמודית והצגת הממסד האמוראי כהרי העתקת רשימות בעלות אופי כרונולוגי מובהק, רשימות אשר שימשו בעליל מקור לחלק מסוים מאוד של האיגרת. וכשם שכבר העירו חוקרים, שיש להבחין בדברי רב שרירא בין ידיעות ומסקנות שבאו לו על סמך עיונו האישי בסוגיה התלמודית ופרושו בה, לבין מסורת עצמאית חוץ-תלמודית שאותה רק הסמיך לסוגיה,¹³ על אחת כמה וכמה שיש להבדיל בין נטיות לפרשנות אנכרוניסטית, לבין

10 A. Guttman, "The Patriarch Judah I, His Birth and His Death – A Glimpse into the Chronology of the Talmudic Period", *HUCA*, XXV (1954), p. 259; ניוזר, בבל, ב, עמ' 47–50; גודבלאט, הוראה רבנית, עמ' 38–39. גודבלאט מסכם בצורה ברורה ותמציתית את הבסיס לספקנות זו: "The prior issue, then, is whether or not the Geonic materials preserve reliable information about Amoraic times. *Prima facie* I think it highly unlikely that they do. The extant Geonic chronicles were written from three to seven hundred years after the Amoraic period. To be sure, these chronicles may rely on older traditions. But even after invoking these (unavailable) "older" traditions, a gap of centuries remains between the beginnings of the Amoraic period and that of the Geonic era"

11 גוטמן, שם, עמ' 256 ואילך, סבור שקיימות עדויות חיצוניות המבטלות כל אפשרות שרבי יהודה הנשיא עדיין היה בחיים בשנת תק"ל לשטרות (219 לספה"נ), כדברי רב שרירא (עמ' 78), ואילו ניוזר וגודבלאט (שם) מתבססים בעיקר על הקשיים הכרוכים בשנת פטירתו של שמואל (254 לספה"נ; איגרת, עמ' 82) ובחורבן נהרדעא על ידי פפא בר נצר (259 לספה"נ; עמ' 82).

12 לדעת גודבלאט, הוראה רבנית, עמ' 39–40, הנטייה לאנכרוניזם מעלה בעיה חמורה הרבה יותר מאשר אי-דיוק של מספר שנים במסורת תאריכים. הערה זו בוודאי במקומה, באשר לתזה שביקש גודבלאט להעמיד בספרו, שכן רצונם של גאוני בבל לראות ב"ישיבה" שלהם המשך למוסד תלמודי קדום היה עלול לגרור אחריו השלכות אנכרוניסטיות אל תוך תקופת האמוראים. ואולם חשש זה – אף אם ניתן לקיימו – אינו חייב להביא גם לפסילת התאריכים שבאיגרת, שבוודאי לא נולדו ממגמה אנכרוניסטית (אף כי יכולים היו לשרת מגמה כזאת).

13 ואף כאשר לכאורה נדמה, שמקור הידיעה שמביא רב שרירא נמצא בדברי התלמוד; וכבר ציינו רבים להצגת הבעיה במלוא חריפותה על ידי ש' אברמסון, במרכזים, עמ' 107; וראה גם: בר (לעיל, הערה 7), עמ' 183.

העתקת רשימות כרונוגראפיות מובהקות. את מהימנותן של הרשימות הכרונוגראפיות הללו יש לבדוק במנותק מכל חלקי האיגרת האחרים, ובדברינו להלן ביקשנו להעלות קווים לבדיקה מעין זו.

א

איגרת רב שרירא גאון נכתבה בשנת אלף רצ"ח לשטרות (987 לספה"נ), כתשובה לרב יעקב בר נסים מקירואן. כדרכן של תשובות, למדים אנו על תוכן השאלות מתוך פתיחת התשובה. הפונים רצו לברר במקרה זה נושאים מרכזיים בהתפתחותה של ספרות חז"ל:

כיצד נכתבה המשנה... והתוספתא... לאחר המשנה נכתבה או בזמן אחד עמה... וכן הברייתות כיצד נכתבו, וכן התלמוד כיצד נכתב, ורבנן סבוראי כיצד נסדרו אחר רבינא ומי מלך אחריהם מראשי הישיבות וכמה שנים מלך מאותו הזמן ועד עכשיו (עמ' 5–6).

חלקה הראשון של האיגרת (במהדורת לוין עד עמ' 72) אכן מתייחס למרבית השאלות המתודולוגיות הקשורות להתהוות ספרות חז"ל, אם כי גם בחלק זה – החל בעמ' 59 – אנו נתקלים בדיגרסיה היסטורית המציגה לפנינו את אחרוני התנאים וכן את דורות האמוראים, הן בבבל והן בארץ ישראל. סטייה זו מסתיימת בעמ' 61, אך לא בסוף תקופת התלמוד כי אם באמצעיתה, היינו עם ציון חכמי אמצע המאה הד' (אביי ורבא). בעמ' 62 חוזר הגאון לניתוח תהליך התהוות התלמוד, והתפר שבין רשימת הדורות של תנאים ואמוראים לבין ההצגה המתודית מוסבר בכך ש"בכל דארא ודארא מן אלין דארי הות אית להון שמעתא דגרסי להון רבנן..." (תרגום: "בכל דור ודור מדורות אלה היו להם שמועות שגרסו להם חכמים").

הסקירה המתודית-הספרותית נמשכת מכאן ועד עמ' 72, ושם פותח הגאון בחלקה השני של האיגרת, הוא החלק ההיסטורי. חלק זה, לפחות במה שנוגע לימי הבית השני (ובו אף חוזר הגאון על שמותיהם של חכמים שנסקרו בפתיחת האיגרת, עמ' 10–16), אינו עונה במישרין על השאלות שהופנו אל רב שרירא, ודומה שהגאון הרגיש בכך ואף מצטדק בנסותו לקשור בכל זאת קשר הגיוני בין שני חלקי האיגרת. וכך פותח רב שרירא את חלקה ההיסטורי של תשובתו:

ודבעיתון רבנן סבוראי היאך נסדרו בתר רבינא ומי מלך אחריהן מאותו זמן ועד עכשיו – חזינא לפרושי לכון עיקרי דהא מילתא והכין הות ראשנותא דישראל מקדם והיכין איפלגן תרתי מתיבאתא משום דאית בה במילתא שבשתא.¹⁴

14 תרגום: "וששאלתם רבנן סבוראי היאך נסדרו אחרי רבינא... ראינו לפרש לכם עיקרי דבר זה

כלומר, אי אפשר להבין את סופו של תהליך התפתחות הישיבות, ראשיהן ותולדותיהן, ללא סקירה מקפת על תולדות לימוד התורה בבבל ובארץ ישראל מלפני תקופת התלמוד. כאן עובר הגאון להרצאתו ההיסטורית, ולפניו היה כנראה מקור שונה מזה שהובא עד כאן: "מעיקרא מן כד גלו ישראל גלות יכניה החרש והמסגר וכמה נביאים עמהם אתינין לנהרדעא ובנו התם יכניה מלך יהודה וסיעתו כנישתא ויסדוה באבנים ועפר דאיתו בהדיהון מן בית מקדשא" (שם; פיזור שלי – י"ג. תרגום: "מתחילה כאשר גלו ישראל גלות יכניה... באו לנהרדעא ובנו שם יכניה מלך יהודה וסיעתו בית כנסת ויסדוהו באבנים ועפר שהביאו עמהם מבית המקדש"). כפי שהעלו חוקרים רבים, מקורותיו של הגאון היו בוודאי מרובים במיוחד בכל הנוגע לישיבתו – היא ישיבת פומבדיתא.¹⁵ ייתכן שכבר בפתיחת החלק ההיסטורי נזקק הגאון למקור פומבדיתאי כזה, שהרי כבר במשפט הראשון הנזכר אנו קוראים על ייסוד נהרדעא, ואף על רציפות מסוימת בין המרכז הירושלמי של סוף ימי הבית הראשון ובין המוסד החדש בנהרדעא, שלימים עבר כידוע לפומבדיתא.¹⁶

חלקו הראשון של המבוא ההיסטורי מקיף את ימי הבית השני ואת תקופת התלמוד (עמ' 72–97), ואילו החלק השני (עמ' 97–121) מוקדש לימי הסבוראים והגאונים, עד לימי הגאון עצמו, ומינוי בנו רב האי לאב בית דין בישיבה. ענייננו במאמר זה בחלק הראשון. נראה בעליל, שגם חלק זה אינו עשוי מעור אחד. בדיונו על ימי בית שני ותקופת המשנה (עמ' 72–78) לא מביא הגאון כל תאריך, והכרונולוגיה המוצגת אינה אלא יחסית, היינו: מי בא לאחר מי ("ובתר הלל שמעון בנו, ובתריה רבן גמליאל הזקן בנו" וכו'; עמ' 74). החל מעמ' 74 מוסר הגאון רשימה של נשיאי ארץ ישראל, מהליל ועד רבי (בתוספת ידיעות מסוימות על תקופת יבנה), ולימי רבי אף מצרף ידיעות על ראשי הגולה רב הונא ומר עוקבא. ואולם, ניכר שכל הידיעות בחלק זה, עד עמ' 78, שאובות ממקורות תלמודיים ומדרשיים ידועים. בעמ' 78 מופיע התאריך הראשון באיגרת – שנת ירידתו של רב לבבל (תק"ל לשטרות; 219 לספה"נ),¹⁷ ומיד לאחריו הביא רב

ואיך היתה הנהגה לישראל מלפנים ואיך נתפלגו שתי הישיבות משום שיש בדבר שיבוש"; עמ' 72. נוסח ספרד: "והיכי הוה ראשונותיה דישראל מקדם והיכי אתפליגו תרתין מתיבתא משום דאית בה מלתא (שבשתא)".

15 ראה דברי גולדברג (לעיל, הערה 5), עמ' עט; א' עפשטיין, "מקורות לקורות הגאונים וישיבות בבבל", זכרון לאברהם אליהו (ספר היוכל לא"א הרכבי), פטרבורג תרס"ט, עמ' 165–166; וראה: אפשטיין, אמוראים, עמ' 615, לדוגמאות להעדפת פומבדיתא.

16 ובשעת המעבר אף מדגיש רב שרירא כי "רבנן דילן" שבפומבדיתא הם "עיקר גולה" עוד מימי הבית השני (עמ' 82).

17 ואף הגאון היה מודע לעובדה, שזהו סוג חדש של מידע באיגרת, ועל כן רק לגבי התאריך הראשון טרח להסביר כי מניין השנים הוא "למנין יון דרגילנאנא ביה".

שרירא ידיעות על סדרי הנהגת החכמים בבבל, שאין להם כל מקור תלמודי.¹⁸ כאן פותח איפוא הגאון את הרצאתו ההיסטורית על תקופת התלמוד, והצעת הדברים, שחלקם הגדול מיוסד על רשימות כרונולוגיות, נמשכת עד עמ' 97.

בחלק זה מוסר הגאון שלושים וחמישה תאריכים, ועליהם למעשה מושתת עד היום עיקר בניין הכרונולוגיה התלמודית המקובלת, בניין שאת אמינותו באנו לבדוק. ואולם, לא זו בלבד שאין התאריכים בעלי אופי אחיד, אלא שהעיון מלמד שגם הם שאובים כנראה מרשימות שונות, אשר נחלקו הן בשיטת הציון שלהן והן בלשונותיהן. לעובדה זו נודעת חשיבות רבה, שכן גם אם נפסול תאריך מסוים באיגרת על פי ידיעות חיצוניות, אין הדבר מטיל דופי בהכרח בשאר התאריכים, אם הם שאובים ממקור אחר, שמהימנותו עומדת בפני הביקורת.

שלושים וחמישה התאריכים שבאיגרת רב שרירא גאון המתייחסים לתקופת התלמוד מתחלקים על פי המפתח הבא: עשרים ותשעה תאריכים מציינים את שנת פטירתם של חכמים – ראשי ישיבות, מתוכם עשרים ושמונה ראשי ישיבות בבבל, ואחד – רבי יוחנן – ראש ישיבת טבריה. פטירתם של החכמים אינה מיוחסת באיגרת לארוע פוליטי כלשהו, כגון הוצאות להורג במהלך רדיפה דתית.¹⁹ רשימת חכמי פומבדיתא (שבעה-עשר שמות) עשירה מזו של סורא (אחד-עשר שמות), אך אין לדעת אם הדבר נובע מריבוי מקורות פומבדיתאיים בידי הגאון, או מן העובדה ששיבת סורא לא פעלה כמה עשרות שנים, במחצית הראשונה של המאה ה-4.²⁰ להלן רשימת החכמים על פי חלוקה לישיבות, בצירוף ההצעות שבאיגרת לשנות הפטירה (על פי ספירת הנוצרים), כאשר במקרים מסוימים נובעות ההצעות השונות משינויי נוסח בכתבי היד של האיגרת:²¹

18 ואף הידיעה הראשונה אחרי מסירת התאריך, על "רישא דרבנן בבבל" שנקרא "ריש סידרא", אינה בהכרח פרי עיון בסוגיית יומא כ ע"ב, כדברי אברמסון, במרכזים, עמ' 107.

19 תאריך אחד, פטירתו של רבה תוספאה (תשפ"ח: תשפ"ה: תשפ"א – כלומר 477, 474, 470 לספה"נ, בהתאם לגירסאות השונות בשני הנוסחים), צוין פעמיים באיגרת, בעמ' 95 ובעמ' 97. אמנם מותו של חכם זה היה כנראה טבעי, אך הגאון מצרף לתאריך גם רדיפה דתית (בעמ' 97: "איתסרן כל כנישתא דבבלאי ונקיטו ינוקי בני יהודאי לאמגושי" [תרגום: "נאסרו כל בתי הכנסת של הבבליים ונמסרו ילדים בני יהודים לאמגושים"]); ואילו בעמ' 95, על פי כתב יד לונדון של נוסח צרפת: "והרסו בתי מדרשות וגזרו על היהודים להיות בדין פרסיים"). גם פטירתו של רב נחמן בר רב הונא, בשנת תשס"ו (455 לספה"נ), נראית טבעית, אלא שאירעה "בעידן שמאדא דגזר יודגרד לבטולי שבתא" (תרגום: "בעידן השמד שגזר יודגרד לבטל שבת"; עמ' 94–95). הוא הדין בפטירתו של רב רחומי (תשפ"ז: 456 לספה"נ), שאירעה "בעידן שמאדא דגזר יודגרד" (עמ' 96). תאריך אחד, מותו של רפרם (תש"ו: 395 לספה"נ), נמצא רק בנוסח ספרד (עמ' 90), וראה הערת בר (לעיל, הערה 7), עמ' 195.

20 כדברי הגאון עצמו, עמ' 89, 91–92.

21 ככלל צוינו התאריכים על פי נוסח צרפת. התאריכים באיגרת הובאו כידוע לפי "מניין שטרות",

סורא	נהרדעא – פומבדיתא	
רב	שמואל	247 (253) 254
רב הונא	רב יהודה	299
רב חסדא	רבה	320
	רב יוסף	323
רב פפא (נרש)	אביי	376 (337) 338
רב אשי	רבא (מחזא)	352
רב יימר	רב נחמן בר יצחק	356
רב אידי בר אבין	רב חמא	377
רב נחמן בר רב הונא	רב זביד	385
מר בר רב אשי	רב דימי מנהרדעא	388
רבה תוספאה	רפרם (רק נו"ס)	395
רבינא	רב כהנא	414
	רב אחא בריה דרבא	419
טבריה	רב גביהה מבי כתיל	433
ר' יוחנן	רפרם (ב')	443
	רב רחומי	456
	רב סמא בריה דרבא	476

לעומת תאריכי פטירה של חכמים, שני תאריכים באיגרת מציינים את הוצאתם להורג של ראש גולה ושני חכמים,²² ותאריך שלישי מציין את מאסרם של החכמים הללו.²³ שלושת התאריכים הנותרים מציינים ארועים חשובים בתולדות הישיבות במאה הג': ירידתו של רב לבבל בשנת 219 (עמ' 78); חורבן נהרדעא בשנת 259 (עמ' 82), ובניית "בי רב" על ידי רב חסדא בשנת 293, בימיו של רב הונא (עמ' 84). מידע זה לא יכול היה הגאון להסיק בשום פנים ואופן מתוך הספרות התלמודית,

היינו המניין לבית סלווקוס, ואילו המניין לבריאת עולם, שנמצא ארבע פעמים באיגרת נוסח ספרד (עמ' 78, 81, 82, 100), אינו אלא תוספת שהכניס ר' שמואל שולם במהדורתו, שסיפח לספר יוחסין, קושטא שכ"ו. את התאריכים פתרתי על פי שנת 311 לפנה"ס, אף שכידוע רבו הדעות בנידון; ראה: ח"י בורשטיין, "תאריכי ישראל", התקופה, ח (תרפ"א), עמ' 290–321; E. Mahler, *Handbuch der jüdischen Chronologie*, Frankfurt 1916, pp. 137–147; E. Frank, *Talmudic and Rabbinical Chronology*, New York 1956, pp. 30–36.

22 ט"ו בטבת 470 – הריגתם של הונא מארי בן מר זוטרא נשיאה ומשרשיה בר פקוד; אדר שנת 470 – הריגתו של מר (או: אמימר) בר מר (ינקא – נוסח ספרד); עמ' 97.

23 טבת שנת 470 (עמ' 96–97).

וניכר שעמדו לרשותו מקורות מחוץ לספרות חז"ל שבידינו. אבל לענייננו חשובה אבחנה נוספת: ניתן להבחין בתוך האיגרת עצמה במקורות השונים וברשימות השונות שמהם שאב הגאון את ידיעותיו.

(א) כפי שעולה מדברינו, נמצא באיגרת רק תאריך ארץ ישראלי אחד לתקופת התלמוד – שנת מותו של רבי יוחנן, שנת תק"ץ לשטרות, היינו 279 לספה"נ. אך תאריך זה יוצא דופן, לא רק בשל תוכנו אלא גם בשל הלשון שבה נמסר. על מותם של כל חכמי בבל מוסר הגאון בלשון "שכיב" ("ושכיב רב בשנת תקנ"ח" וכיוצ"ב), ואילו על החכם הארץ ישראלי מספר רב שרירא: "ובשנת תק"ץ איפטר רבי יוחנן".²⁴ והנה, בכרונולוגיה התלמודית האחרת שבידינו, סדר תנאים ואמוראים, אין לשון "שכיב" נוהג כלל! מותם של בני הדור הראשון של חכמי בבל באותה רשימה (רב אבא, רב ושמואל) נזכר בלשון "נפטר" ("ונפטר רב בשנת תקנ"ח"),²⁵ ואילו מותם של שאר אמוראי בבל צוין בלשון "נאסף" ("ונאסף רב הונא בשנת שש מאות ושמונה" וכיוצ"ב),²⁶ לבד מאלה ש"נהרגו". מסתבר אפוא, שתאריך מותו של רבי יוחנן בא לו לרב שרירא (או לרשימה שממנה העתיק) מתוך מקור אחר.

(ב) רשימותיו של רב שרירא מורכבות למעשה משתי שיטות שונות של מניין או של רישום ראשי ישיבה. יש שהגאון מציין את משך "מלכותו" של החכם בישיבתו לפני שנת פטירתו, ויש שהציון היחיד הוא שנת הפטירה. כך, דרך משל, נמסר על רב חסדא: "ובתר רב יהודה דשכיב בשנת תר"י [299 לספה"נ] מלך רב חסדא בסורא עשרה שני ושכיב בשנת תר"כ [309 לספה"נ]" (תרגום: "ואחרי רב יהודה שמת בשנת תר"י מלך רב חסדא בסורא עשר שנים ומת בשנת תר"כ", עמ' 85). אבל שיטת ציון כפולה זו אינה קבועה בכל האיגרת, ונראה שהרשימות שלפני הגאון לא היו מעור אחד גם בנידון זה. כל ראשי הישיבה במאה ה' (בסורא שישה חכמים לאחר רב אשי; בפומבדיתא עשרה

24 איגרת, עמ' 84; בעמ' 83–84 מוסר הגאון: "וביומי דרב הונא שכיב ר' יוחנן בארץ ישראל ואמרינן דתמניין שני מלך בארץ ישראל" (תרגום: "וביומי רב הונא מת רבי יוחנן בארץ ישראל, ואמרנו [ולמדנו] ששמונים שנה מלך בארץ ישראל"), כלומר שתי הלשונות קיימות לצד שני סוגי המניין: משך מלכותו ושנת מותו, ועל כך ראה להלן.

25 ראה: סדר תנאים ואמוראים, מהדורת ק' כהנא, פרנקפורט תרצ"ה, עמ' 4.

26 סדר תנאים ואמוראים, שם, עמ' 4–5; ליתר דיוק, יש להבחין גם שם במקורות ובלשונות שונים. לאחר שימוש ספוראדי ב"נאסף" לגבי כמה מבני המאה ה'ג', עוברת הרשימה לשיטה אחרת. החל מרב חסדא נאמר: "ורב חסדא בשנת שש מאות ושנים ואחריו רב נחמן בר יעקב בשנת תרל"א" וכו', כלומר ללא שימוש בכל מלה נרדפת למיתה (מקרה אחד יוצא דופן: "ואחריו רבה בר רב הונא ונאסף בשנת תרל"ג" – אך אין "נאסף" בכמה נוסחים). אין הרשימה חוזרת לשימוש ב"נאסף" עד המאה ה'ה': "ובשנת תשמ"ב [431 לספה"נ] נאסף רב ימר" ולאחר מכן "נאסף רב הונא ראש גולה בשנת תשס"ב" (451 לספה"נ), ושוב רשימה של חכמים ש"נאספו". הבחנה מקבילה, בין רשימות שלפני הגאון לתקופות שונות, עולה גם מהאיגרת, כדברינו להלן בפנים.

חכמים, עוד מסוף המאה הד', החל מרב חמא שנפטר בשנת 377) צוינו רק על פי שנת מותם, ללא ציון משך כהונתם. שנות הכהונה לצד שנת הפטירה מובאות רק לגבי מחציתה הראשונה של תקופת התלמוד. יש לשאול כמובן מדוע בכלל חייב היה הגאון למסור רישום כפול כזה, שהרי בידי כל אדם לחשב כמה שנים עברו מפטירת חכם פלוני ועד לפטירת יורשו. ואולם, מסתבר ששתי השיטות נהגו באופן עצמאי בתקופת הגאונים. בסדר תנאים ואמוראים אין נהגת אלא שיטת ציון שנות הפטירה של ראשי הישיבות.²⁷ לעומת זאת, מחבר הקטע "אלה המעלות", שצורף לסיפור רב נתן הבבלי,²⁸ שאב כנראה מרשימה שנקטה בשיטה האחרת, היינו: ציון משך "מלכותו" של כל חכם בלבד ("ומלך בה רב הונא מ' שנה... ואח"כ מלך אחריו רב חסדא ונמשכה מלכותו י' שנים... ומלך רבה בר נחמני כב שנה" וכו'). לא מן הנמנע, ששרידים משיטה זו אף נשתמרו (או חדרו) בטקסט התלמודי עצמו, שכן הדיון סביב מינוי "סיני" או "עוקר הרים" בפומבדיתא בראשית המאה הד', כששני המועמדים היו רבה ורב יוסף, מסתיים בקביעה כרונולוגית מובהקת ויוצאת דופן בכל התלמוד הבבלי: "מלך רבה עשרין ותרתין שנין, מלך רב יוסף תרתין שנין ופלגא".²⁹ אם כן, מסתבר שלחטיבה באיגרת הדנה בחלקה השני של תקופת התלמוד עמד לרשותו של רב שרירא רק סוג אחד של רשימה (היינו: רק שנות הפטירה), ואילו לחלקים האחרים עמדו לפניו רישומים מקבילים, לפי שתי השיטות.³⁰ רישום כפול זה במקורותיו אף עשוי להסביר

27 רק רב ושמואל יוצאים מכלל זה, אלא שלשון "נהג שררות" שמופיע לגביהם אינו מציין בהכרח עמידה בראש ישיבה כמו בדורות שלאחר מכן, וכבר ציינתי במקום אחר, שדווקא רב ושמואל – בניגוד לחכמים שלאחריהם, החל ברב הונא – לא צוינו כ"מלכים" באיגרת רב שרירא גאון, ואף לא בבבלי עצמו. ראה: גפני, ישיבה ומתיבתא, עמ' 33–34 והערה 109.

28 נויבאור, סדר עולם זוטא, עמ' 77: רבו הדעות על טיבו של קטע זה ועל זיקתו האפשרית לסיפור רב נתן, למבוא התלמוד של ר"ש הנגיד או לחיבור אחר. ראה: עפשטיין (לעיל, הערה 15), עמ' 169–171; גינצברג, גאוניקה, עמ' 34–36; אנ"צ רות, "כתב יד למבוא התלמוד", קרית ספר, ל (תשט"ו), עמ' 255–256.

29 ברכות סד ע"א: ושמא הסיפור שלפני כן, על "כלדאי" שהזהירו את רב יוסף (באיגרת: אימיה דרב יוסף) שימלוך שנתיים בלבד, כהסבר לויתורו על ה"מלכות", אינו אלא סיפור אטיולוגי, המבוסס על הרשימה הכרונולוגית המצוטטת בהמשך: וראה גם: הוריות יד ע"א, ואיגרת, עמ' 86.

30 ואף ניכר ששני המניינים לא עמדו יחד לפני הגאון במספר מקרים, אלא שצירפם יחד. מניין שנותיו של שמואל, שבע, לאחר פטירת רב, מופיע לפני תאור היחסים שבין שמואל ורבי יוחנן, הנראה מבוסס על חולין צה ע"ב, ורק אחר כך מובא "ושכיב שמואל בשנת תקס"ד" (עמ' 81–82). משך מלכותו של רבי יוחנן, שמונים שנה, מובא בצמוד ללשון "וביומי דרב הונא שכיב ר' יוחנן", ושם מיד "ואמרין דתמן שני מלך", כלומר ציין למקור מסוים (עמ' 83), ואילו לאחר מכן, ובלשון אחר: "ובשנת תק"ץ איפטר ר' יוחנן" (עמ' 84). שנות מלכותו של רב הונא, ארבעים, הובאו באיגרת בעמ' 83, ורק בעמ' 85 צוינה שנת מותו, לאחר הפסקה שבה הובא חומר רב. ואף שישים שנות עמידתו של רב אשי "ראש מתיבתיה" (עמ' 93) מתקשרות לעניין מהדורה קמא ומהדורה בתרא של רב אשי (בבא בתרא קנו ע"ב), ורק אחר כך מובאת שנת פטירתו. וכאמור – רב אשי הוא האמורא האחרון באיגרת שזכה לרישום כרונולוגי כפול מעין זה.

כמה אי-התאמות בדברי הגאון.³¹ דרך משל, רב שרירא אומר, כי "בתר שמואל מלך רב הונא... ארבעין שני" (עמ' 83). אם אכן נפטר שמואל בשנת 254 (עמ' 82), הרי שנת פטירתו של רב הונא היתה צריכה להיות 294, ולא 297 כפי שמופיע בהמשך האיגרת (עמ' 85).³² כיוצא בזה, שיטות מקבילות למניין שנות "מלכותו" של רבה וציון תאריך פטירתו, גרמו אולי ריבוי מסורות, ויצרו אי התאמה באיגרת באשר למשך כהונתם של ראשי ישיבת פומבדיתא במחצית הראשונה של המאה הד'. שכן, מצד אחד גורס הגאון, שלאחר מותו של רב יהודה בפומבדיתא (299 לספה"נ) היו שם רבה ורב יוסף (עמ' 85), ותחילה מלך רבה עשרים ושתיים שנה ולאחר מכן רב יוסף שנתיים וחצי. אם כוונת הגאון היתה לומר, שרבה ירש את מקומו של רב יהודה בראשות הישיבה, הרי עשרים ושתיים שנות מלכותו מביאות אותנו לשנת 321, כלומר קרוב מאוד לשנת פטירתו של רבה (320 לספה"נ) על פי האיגרת בהמשך. ואולם מצד שני, מיד לאחר אזכור עשרים ושתיים שנות כהונתו של רבה, מציין הגאון (עמ' 86), שרבה הלך תחילה אל רב חסדא לסורא, ובסוף ימיו של רב חסדא (שמת בשנת 309) קיבל על עצמו "רשותא ומלך כ"ב שני". אם כן, מלכותו של רבה נמשכה עד שנת 331, בסתירה גמורה לתאריך 320 שבו נוקט הגאון בהמשך דבריו על אתר. דומה אפוא, שמסורות שונות וסותרות הגיעו לרב שרירא. רמז ברור, שאכן במקום זה באיגרת עבר הגאון למקור חדש, מצוי מיד לאחר ציון שנת תרל"א (320 לספה"נ) כשנת מותו של רבה (עמ' 86): "ושמענא מן רבואתא דמתיבתא דילנא" (תרגום: "ושמענו מן החכמים של הישיבה שלנו"), שבשנים שבהן נעדר רבה מפומבדיתא מלך שם רב הונא בר חייא, ו"כד שכיב" הלה, קיבל רבה על עצמו את ראשות הישיבה "ורבץ תורה רבה [הרבה] – הפעם ללא ציון מספר השנים שבהן מלך.³³

31 תופעה כזאת, היינו ההיזקקות לשיטות מניין שונות בחיבור אחד המביאה לידי סתירות, אינה מתייחדת כמובן רק לספרות הגאונים, וראה החומר שצוין על ידי: Ch. J. Milikowsky, *Seder Olam: A Rabbinic Chronography*, Dissertation, Yale University 1981, pp. 8–10, 11

32 הלוי, דורות הראשונים, ב, עמ' 411–417, חש באי התאמה, ומסביר, כשיטתו, שהיתה רק "מתיבתא כוללת" אחת בנהרדעא, ושנתיים לפני חורבן נהרדעא (259 לספה"נ) "הכירו את הרעה הנשקפת" ואז המליכו את רב הונא בסורא; לפי זה ארבעים שנה אחרי שנת 257 היא שנת 297. ואולם, אפשר שהמקור לארבעים שנות רב הונא נתקיים תחילה ללא כל קשר לשמואל ולנהרדעא, אלא בדומה למה שנמסר במבוא לסיפור רב נתן הכבלי. היינו, "לאחר שנפטר רב עשו ישיבה בבבל על דרך א"י והיא ישיבת סורא ומלך בה רב הונא מ' שנה והוא היה הראשון לכל מי שהיה ראש ישיבה בבבל" (נויבאור, סדר עולם זוטא, עמ' 77). לפי זה, אין כוונת הרשימה אלא לומר, שבימי רב עדיין לא היתה ישיבה, ושזו נוסדה רק לאחר מותו (אבל לא נאמר מתי לאחר מותו) ורב הונא עמד בראש ישיבה זו ארבעים שנה. נעשו ניסיונות להרמוניזציה בדברי רב שרירא, ובעיקר בהצעת קשר סיבתי כלשהו בין מותו של שמואל לכהונתו של רב הונא. ראה סיכום המחקר והצעתו של י' פלורסהיים, "ייסודן וראשית התפתחותן של ישיבות בבל – סורא ופומבדיתא", ציון, לט (תשל"ד), עמ' 183–197.

33 ואכן, יש לציין כי אצל רבה, רב יוסף ואבבי נמצא פער של שתיים-עשרה עד ארבע-עשרה שנה

(ג) אם אמרנו שרשימותיו של רב שרירא גאון למאה ה' שונות ממקורותיו לתקופה הקודמת, לאור העדר מוחלט של ציון משך כהונתם של ראשי הישיבות, הרי שיש להוסיף ייחוד אחר לתאריכים שמן תקופת התלמוד המאוחרת. רק לתקופה זו ציין הגאון תאריכים לא רק על פי שנה כי אם על פי תאריך מדויק. הדבר בולט במיוחד כשבא הגאון לציין תאריכים יוצאי דופן, כ"טבת תשפ"א" (470 לספה"נ), שבו נאסרו "רבנא מארי [=אמימר] בר מר ינוקא והונא מארי בן ראש גלותא ומשרשיא בר פקוד" (עמ' 96-97). הוא הדין לתאריך ט"ו בטבת של אותה שנה, שבו הוצאו להורג הונא ומשרשיא, וכן אדר של השנה ההיא, שאז נהרג אמימר (עמ' 97). ואולם, עוד שני תאריכים – והפעם פטירתם של חכמים – צוינו אף הם על פי יום ושנה. מר בר רב אשי מת שנתיים בלבד לפני המאורעות שצינו, "בשנת תשע"ט [468 לספה"נ] במוצאי יום הכיפורים", ואילו על רבינא האחרון נמסר שמת ב"ארבעא בשבא דהוא י"ג בכסלו שנת תתי"א" (500 לספה"נ; עמ' 95). אין כל תימה, שהחל בימי מר בר רב אשי יכול היה הגאון לציין מדי פעם תאריכים מדויקים יותר, שכן בדיוק שם עבר כנראה לרשימות אחרות. דווקא לימי מר בר רב אשי מעיד הגאון, כי "שמענו מן הראשונים בספרי זכרוניהם"³⁴, והוא ממשיך ומספר על מותו של יזגדד ומאסר החכמים הנזכרים. זו הפעם הראשונה באיגרתו שנזקק הגאון לספרי זכרונות אלה במפורש, והוא יזכירם (או הדומים להם) שנית לקראת ראשית תקופת הסבוראים.³⁵ מכיוון שגם התאריכים

בין איגרת רב שרירא גאון לסדר תנאים ואמוראים, שבו (עמ' 5) מופיעה שנת פטירתו של רבה: תרמ"ה (334 לספה"נ; גירסה אחרת שם: תרמ"א, 330), ושנת מותו של רב יוסף: שש מאות ארבעים ושבע (336; נוסח אחר: 333), ואילו פטירתו של אב"י: תר"ס (349; נוסחות אחרות: 337 או 336). כלומר, התאריכים של סדר תנאים ואמוראים מתאימים למשך כהונתם של שלושת החכמים, כפי שהובאו באיגרת רב שרירא, אך בו בזמן מתאימים רק לאחד ממקורותיו של רב שרירא, היינו זה שדחה את מינויו של רבה עד סוף ימיו של רב חסדא, ואילו התאריכים של רב שרירא עצמו מתאימים למסורת אחרת, זו הסבורה שרבה נתמנה בפומבדיתא מיד לאחר מותו של רב יהודה (והשווה: בר, ראשות הגולה, עמ' 99, הערה 19). גם בהמשך האיגרת, בציון שנותיו של אב"י, אין התאמה גמורה בין שנות מלכותו ותאריך פטירתו, לפחות על פי התאריכים שבנוסח ספרד (עמ' 87). נמסר שם, שאב"י מלך שלוש עשרה שנה ומת בשנת תרמ"ט (338 לספה"נ), ואולם אם רב יוסף מת בשנת 323 – כגירסת שני הנוסחים באיגרת – אזי שלוש עשרה שנות מלכותו של אב"י מביאות אותנו רק עד שנת 336, ולא עד שנת 338. וכבר מכאן ביקש בר (לעיל, הערה 7), עמ' 194, להוכיח, שנוסח צרפת עדיף, שכן על פיו מלך אב"י ארבע עשרה שנה ומת בשנת תרמ"ח (337) – ואז החשבון מדויק (337 = 14 + 323). ואולם עדיפות הנוסח לא תיקבע על פי דיוק חשבוני של נוסח אחד על פני חברו, הואיל ואי־הדיוקים יונקים גם מהרכבה קדומה של מסורות שונות, שאף נרשמו על פי שיטות שונות, לגבי פועלם של ראשי הישיבות. (גם הלוי הרגיש בקושי בשנות מלכותו של אב"י, וראה פיתרונו: הלוי, דורות הראשונים, ב, עמ' 473-474).

34 נוסח צרפת, עמ' 96: בנוסח ספרד: "שמענו מן הראשונים וראינו כתוב בספרי זכרוניהם".

35 נוסח צרפת, עמ' 98: "דהכין פרישי ראשונים בספרי זכרונות (דברי הימים)".

הקודמים באיגרת באו לו בוודאי מרשימות שונות שמחוץ לתלמוד, הרי שהאזכור של ספרי הזיכרונות דווקא כאן מרמז כנראה על מעבר לספרים אחרים, ומכאן גם השינוי באופיים של התאריכים.

מכל האמור עד כה העלינו עובדה יסודית אחת. לא זו בלבד שאין התאריכים באיגרת רב שרירא גאון מבוססים על חומר תלמודי שבידינו, דבר שאין צריך לו ראיה כלל, אלא שהתאריכים השונים הגיעו לו לרב שרירא ממקורות שונים ומגוונים,³⁶ שנקטו בשיטות ציון שונות וכנראה גם בטרמינולוגיה שונה. המודעות לריבוי מקורותיו הכרונולוגיים של הגאון חשובה לקראת הערכת מהימנותם של התאריכים. לפי דברינו, גם אם נבקש לערער על הדיוק באחד התאריכים או במעטים מהם, אין בכך כדי לפסול את הרשימה בכללותה, אלא לכל היותר את המקור המסוים שממנו אולי שאב הגאון מידע לקוי.

ב

באנו עתה לעיקר עיוננו: שאלת מהימנותה של הכרונולוגיה התלמודית הנמסרת באיגרת רב שרירא גאון. מטבע הדברים, מרבית התאריכים שמציע רב שרירא לתקופת התלמוד אינם מסורים לביקורת באמצעות השוואתם למקורות חיצוניים, שכן פטירתם של ראשי הישיבה בבבל אינה מתקשרת בדרך כלל לארוע ידוע מן ההיסטוריה הכללית, המתועד והמתוארך באופן עצמאי ומהימן (היוצאים מכלל זה יידונו להלן). המאורע היחיד הנזכר באיגרת מתקופת התלמוד שכל־כולו שייך להיסטוריה הלא־יהודית (אף שהיו לכך השלכות מיידיות גם על יהודי בבל), הוא מותו של המלך הסאסאני יזדגרד השני. אמנם, אין האיגרת נוקטת תאריך מדויק למותו של יזדגרד, אך היא מוסרת שהדבר אירע אחרי עלייתו של רב סמא (אסא) לראשות ישיבת פומבדיתא (456 לספ"ה) ובימי ראשותו של מר בר רב אשי בסורא, שהחלו בשנת 455 לספ"ה (עמ' 96). על פי כל המקורות שבידינו, מותו של מלך זה אכן אירע בשנת 456 או 457,³⁷ וידיעה זו נמצאה אפוא מדויקת.

36 ייתכן שבנוסף לרשימות שצינו, או כחלק מהן, היתה לגאון גם רשימה של ראשי גולה מתקופת התלמוד. ראה דברי בר: M. Beer, "Exilarchs of the Talmudic Epoch Mentioned in R. Sherira's Responsum", *PAAJR*, XXXV (1967), pp. 43–74, עמ' 187–209.

37 ראה הידיעות אצל: נלדקה, טברי, עמ' 117; הנ"ל היסטוריה פרסית, עמ' 107; כריסטנון, איראן, עמ' 282–289. למסורות היהודיות על מותו ראה: שי"ר, ערך מילין (לעיל, הערה 3), ערך "איזדגר", עמ' 37–39; לוי, מותו של יזדגרד, עמ' 294–297.

נעיר בהקשר זה, שגם גזרות הדת שיוחסו באיגרת ליזדגרד השני, מתאימות בדיוק לידוע לנו על יחס המשטר הסאסאני למיעוטים הדתיים שברחבי הממלכה באותה העת. ימי שלטונו של בהרם גור (420–438) נודעו בניסיונות להעניק חופש פולחן ברחבי האימפריה, אולי כדי לנתק את הכנסייה הנוצרית בפרס מזו שבביזאנטיון,³⁸ אבל בימי שלטונו של יזדגרד השני חל שינוי קיצוני. קנאותו של המלך לא באה לידי ביטוי רק כלפי הנוצרים והיהודים; בימיו נעשה ניסיון להטיל את דת זורואסטר על ארמניה כולה.³⁹ הדבר עורר שם מרד, שהכביד על הממלכה, שכן במקביל לכך הגבירו השבטים ההפתליטים את לחציהם על הממלכה מכיוון מזרח, ואף זכו בניצחון צבאי על הפרסים בשנת 455/6. על רקע מצב מעורער זה, שהתמיד במשך כל המאה הה', ניתן גם להבין את המתח הדתי שגבר והלך בפרס לקראת סוף תקופת התלמוד, בין שנראה במלכים כיזדגרד השני קנאים דתיים,⁴⁰ ובין שחולשת בית המלוכה היא שאפשרה לכמורה המזדאית להטיל שנית את השפעתה.⁴¹ כך או כך, גם הגזרות המיוחסות באיגרת לראשית שנות השבעים של המאה הה', היינו: מאסרם של ראש גולה ושני חכמים והוצאתם להורג בשנת 470 (עמ' 96–97), וכן סגירת בתי כנסת ומסירת "ינוקי בני יהודאי" לכמורה הפרסית בשנת 474 (עמ' 97), זוכות לאישור מסוים ממקור חיצוני בלתי-תלוי. הסופר המוסלמי הפרסי בן המאה הי', חמזה איספהאני, יודע לספר על מעשה שאירע בשנת 468. באותה שנה הלכו היהודים באיספהאן שניים מראשי הכמורה, וכעונש על המעשה ציווה המלך פרוז (459–484) להרוג כמחצית מיהודי איספהאן, ולהעביר מילדיהם לפולחן האש במקדש Srōš Adūrān שבכפר Harvan.⁴² החוקרים הטילו ספק באמינות הידיעה על ההלקאה, וראו במעשה שיוחס ליהודים עלילה שהופצה על ידי הכמרים כעילה לפתוח ברדיפה כללית.⁴³ אך גם אם זהו מקור העלילה, הרי ששני המקורות הבלתי תלויים יודעים לספר על מסירת ילדי ישראל לאמגושים, ונראה שלפנינו שוב אישור למידע שב"ספרי הזיכרונות" ששימשו את רב שרירא לפרק זה.

ואולם, אין עינינו נשואות רק לאישורן של ידיעות בודדות באיגרת, ככל שאלה יתרמו לתחושת האמינות שבכרונולוגיה. הידיעות שבדקנו הן כמעט היחידות

38 ראה: לאבור, הנצרות בפרס, עמ' 119–125; וראה גם: נלדקה, היסטוריה פרסית, עמ' 114, הערה 1.

39 ראה: זיהנר, דת זורואסטר, עמ' 187 ואילך; פריי, איראן הסאסאנית, עמ' 146–147; לגזרות בימי יזדגרד השני נגד הנוצרים ראה: פייה, הכנסייה בעיראק, עמ' 91–93.

40 לאבור, הנצרות בפרס, עמ' 129; על יזדגרד ראה לעיל, פרק א, והערה 134.

41 על שאלה זו ראה לעיל, פרק א, והערה 135.

42 ראה לעיל, פרק א, והערה 140.

43 כך: וידנגרן, מעמד היהודים, עמ' 143.

המסורות לאישור באופן עצמאי, היינו ללא שילוב הכרונולוגיה של רב שרירא עם המידע התלמודי המקביל לה, ובדיקת התמונה העולה משילוב זה לאור ידיעות פנים-תלמודיות וחיצוניות כאחת. וכפי שאמרנו, במידה שמדובר רק בתופעות הנוגעות לקהילה היהודית פנימה וללא כל זיקה לסביבתה, מידת ה"סגירות" התלמודית מונעת בדיקתם של תאריכים רבים.

אף על פי כן, דומה שנותרו כמה אפיקי בדיקה, על דרך השלילה, כדי לבחון את מהימנות האיגרת. שלושה מלכי פרס מן התקופה הסאסאנית נזכרו במפורש בספרות התלמוד: שבור הראשון (241–272 לספה"נ),⁴⁴ שבור השני (309–379) ויזדגרד הראשון (399–420). כמעט בכל המקרים מתואר משאוֹ-ומתנו של המלך עם אחד מראשי הישיבה, ועל ידי כך ניתן לבדוק אם אכן כל הפגישות תואמות את המסגרת של הכרונולוגיה התלמודית שבאיגרת רב שרירא גאון.⁴⁵

אשר לשבור הראשון, קשריו הידועים ביותר בתלמוד, ארבעה במספר,⁴⁶ היו עם שמואל. שנת מותו של שמואל על פי רב שרירא, 254 לספה"נ, אינה מעמידה כל קושי לכשעצמה. ואולם סוגיה אחת המקשרת בין השניים, מועד קטן כו ע"א, שימשה ראייה מרכזית בטיעונים נגד אמינות התאריכים שמוסר הגאון, ובסוגיה זו נדון להלן (בסעיף ד). בסוגיות האחרות שבהן מופיע שבור הראשון מתייחסים אליו חכמים בני זמנו כמו רב ורב הונא,⁴⁷ וגם כאן אין כל קושי.

תמונה מורכבת יותר ניצבת בפנינו באשר למגעיו האפשריים מבחינה כרונולוגית של שבור השני עם חכמי היהודים, אם כי גם כאן הכרונולוגיה של רב שרירא עומדת בביקורת התאמת התאריכים. מלך זה הוכתר בשנת 309, עוד בהיותו תינוק, ואין לדעת מאיזו שנה ניתן לצפות לסיפורים על משאוֹ-ומתן בינו לבין נתיניו. אפשר שגם בתלמוד יש הד לשיתוף גורמים אחרים בחלק משלטונו, שכן חמש סוגיות מזכירות מלך זה בהקשר לאמו, הקרויה במקורותינו "איפרא הורמיז".⁴⁸ כל המקורות מספרים על המלכה כמי שגילתה יחס חיובי כלפי חכמי היהודים ומנהגיהם, ואפשר שיש כאן קשר כלשהו למסופר בכרוניקה נסטוריאנית על אם המלך שבאה תחת השפעתו של שמעון בר

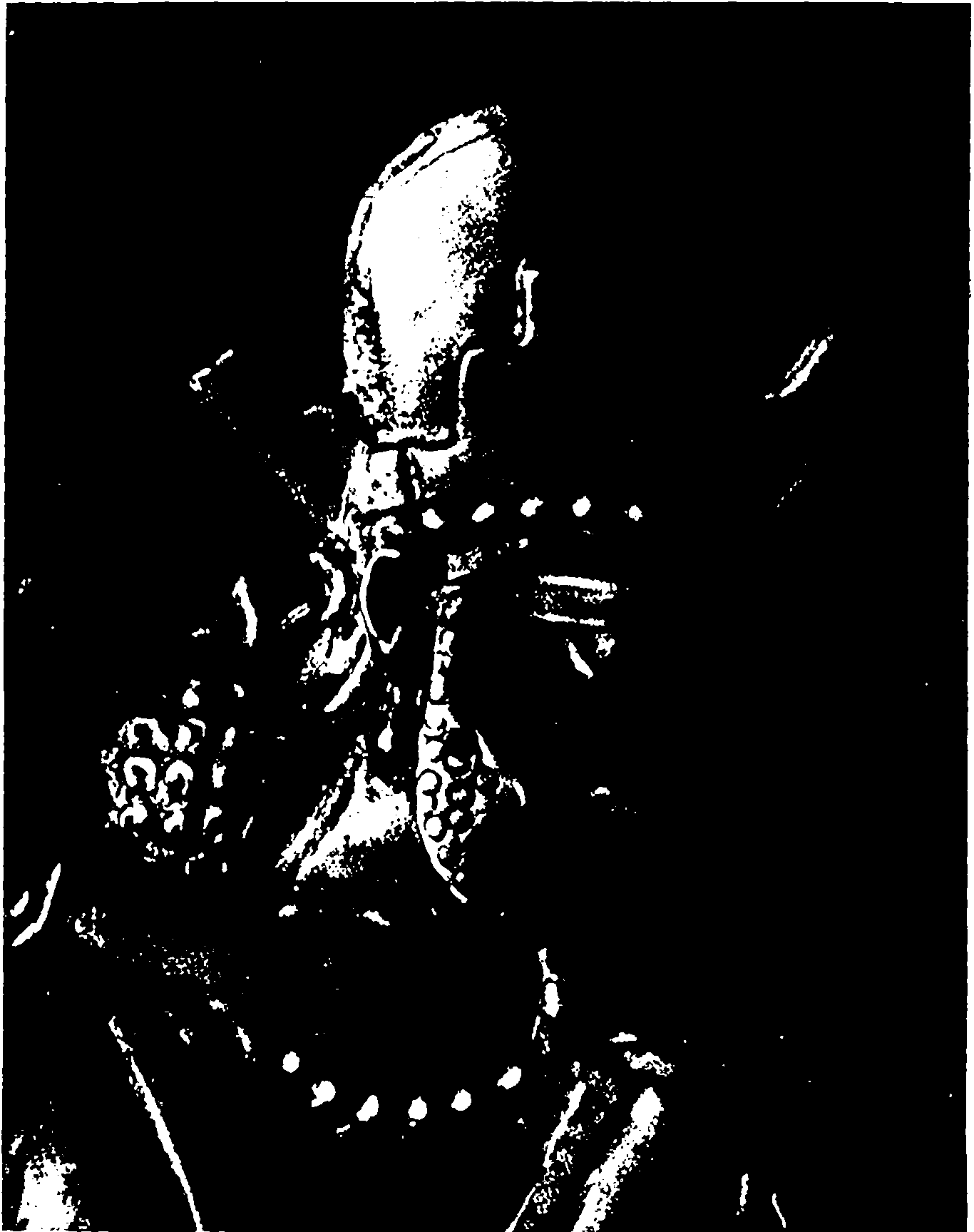
44 על שיטות הכרונולוגיה לראשית התקופה הסאסאנית ראה לעיל, פרק א, הערה 61.

45 אין צריך לומר, שההתאמה רק תבסס את המסגרות הכרונולוגיות שהעמיד רב שרירא, אך בשום פנים אין לראות בכך אישור למידת ההיסטוריות של המעשים עצמם; העובדה ששני אישים יכולים היו להיפגש במסגרת כרונולוגית אחת אינה מקיימת את העובדה שאכן נפגשו. השווה: בר (לעיל, הערה 33), עמ' 190, 193–194, ולעומת זאת דבריו שם, עמ' 203.

46 ברכות נו ע"א; סוכה נג ע"א; מועד קטן כו ע"א; סנהדרין צח ע"א.

47 נדרים מט ע"ב; בבא מציעא ע ע"ב.

48 ראה להלן, הערות 51–52. על שם המלכה ראה לעיל, פרק א, הערה 115.

דמותו של המלך שבור ב' על גבי קערת כסף

סבאוס הקאתוליקוס,⁴⁹ או אפילו לדברי סוזומנוס המדבר על זיקתה המיוחדת של המלכה ליהודים ולמצוות היהדות.⁵⁰ מבחינה כרונולוגית, כל חמשת המסורות מתאימות למסגרת שהעמיד רב שרירא, שכן בארבעה מקרים⁵¹ מוצאים אנו את המלכה בקשרים עם רבא, שנפטר בשנת 352 לפי רב שרירא גאון, ופעם אחת עם רב יוסף (323 לספה"נ).⁵² מסורת אחרת מדברת על משלוחי כסף בסתר מרבא לבית שבור (חגיגה ע"ב), ואילו במקום אחר עורכים רבא ורב פפא (נפטר 376) השוואה בין שבור המלך לקיסר רומי (שבועות ו ע"ב). מסורת תלמודית אף מציגה את שבור כמי ששואל את רב חמא: "קבורה מן התורה מנא לכו" (סנהדרין מו ע"ב),⁵³ ואפשר שנרמז כאן הקושי שמנהגי קבורה יהודיים העמידו בפני מאמיני דת זורואסטר, שאסרו על קבורה באדמה.⁵⁴ אין לדעת אם הנשאל היה רב חמא, ראש ישיבת פומבדיתא שנפטר בשנת 377, או שמא חכם שפעל במחצית הראשונה של המאה הד'.⁵⁵ אך מקרה זה, כמו כל המקרים האחרים שמנינו לימי שבור השני, משתלב היטב אל תוך הרשימה הכרונולוגית שהציב רב שרירא לחכמי המאה הד'.⁵⁶

המלך הסאסאני השלישי, והאחרון הנזכר במפורש בתלמוד, הוא יזדגרד הראשון, וגם כאן משתלבת היטב הכרונולוגיה של חכמי הישיבות על פי רב שרירא עם שנות

49 "Histoire Nestorienne Inedite" (Chronique de Seert), ed. A. Scher, *Patrologia Orientalis*, IV,3,17 (1907), p. 297. וראה הספרות שרשמתי במאמרי: גפני, גרים וגיוור, עמ' 204, הערה 30.

50 היסטוריה כנסייתית ב, יב, ב.

51 תענית כד ע"ב; בבא בתרא י ע"ב; זבחים קטז ע"ב; נדה כ ע"ב; הקשר עם רבא מסתבר גם על פי הסמיכות של מחוזא לקטסיפון הבירה. ראה: כריססנון, איראן, עמ' 387 והערה 5.

52 בבא בתרא ח ע"א; ראוי לציין, שבמפגש של איפרא הורמיו עם רב יוסף אין שבור נזכר כלל. לעומת זאת, בתענית כד ע"ב באה היחמה לקשר עם רבא משבור, ואמו מתערבת רק כדי להגן על החכם היהודי. גם בנידה כ ע"ב מתפארת האם בפני בנה על חכמתו של רבא.

53 "מנא לכו" – כך בכתב יד מינכן, בכתב יד פלורנץ, בעין יעקב, ברבינו חננאל וכיד רמה; בדפוס: "מנין".

54 ראה: בר, שלש גזירות, עמ' 35 (אם כי אין ראיה לכך שרב חמא שימש מעין דובר הקהילה היהודית, שביקש בעבודה התר מן השלטונות לקבור בהתאם להלכה).

55 כהצעת בר, שם: הקושי נובע בין השאר מתגובתו של רב אחא בר יעקב על השיחה שבין המלך לבין רב חמא, שכן רב אחא חי אף הוא במחצית הראשונה של המאה הד'. וראה הערתו של אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 409.

56 לרשימה זו יש לצרף גם את הסיפור על "מר יהודה ובאטי בר טובי" שישבו אצל שבור מלכא, עבודה זרה עו ע"ב. היו שייחסו מעשה זה לזמנו של שבור הראשון. ראה: ניוזר, בבל, ב, עמ' 70 (אלא שתיקן עצמו בכרך ד, עמ' 49); וכן: וידנגרן, מעמד היהודים, עמ' 129. הלה החליף בין "מר" יהודה ל"רב" יהודה. ואכן רש"י כאן (ד"ה מר) מביא: רב יהודה, וכן בתוספות, שם, ד"ה אידכר. ואולם בכל כתבי היד הגירסה: מר יהודה, וכך בכתב יד ניו יורק, מהדורת ש' אברמסון, ניו יורק תשי"ז: מ' יהודה. כפי שציין בר, ראשות הגולה, עמ' 189, מר יהודה נזכר בין השאר עם רבה, אביי ורבא, ועל כן גם סיפור זה משתלב היטב בימיו של שבור השני.

מלכותו של המלך (399–420). באחת משתי המסורות על מלך זה מופיעים לפני פתחו "אמימר ומר זוטרא ורב אשי" (כתובות סא ע"א–ע"ב), וכפי שראינו, ימיו של רב אשי בראש ישיבת סורא בעשרות השנים הראשונות של המאה ה' חופפים בדיוק לימי שלטונו של יזגדר.⁵⁷ הוא הדין למסורת השנייה (זבחים יט ע"א), אשר בה מוסר הונא בר נתן לרב אשי על שיחה בינו לבין "איזגדר מלכא". נמצאנו למדים, שלפחות לגבי סיפורי המלכים שבתלמוד תואמת הכרונולוגיה של רב שרירא גאון את תולדות השושלת הסאסאנית.

ג

שני תאריכים מן הכרונולוגיה התלמודית של רב שרירא גאון נידונו בהרחבה יתרה במחקר, והם: ירידתו של רב לבבל "בימי רבי" בשנת תק"ל (219 לספה"נ),⁵⁸ ומועד פטירתו של רבי יוחנן בשנת 279 לספה"נ.⁵⁹ קיימת אף זיקה בין שני התאריכים, שכן רבי יוחנן מעיד שהיה תלמיד של רבי יהודה הנשיא (חולין קלז ע"ב). אשר לתאריך הראשון, הרי שהעניין העצום שגילו בו כבר חכמי המאה הי"ט אינו קשור רק למרכזיותו של רבי יהודה הנשיא בתולדות ישראל, אלא גם לדיונים המרובים סביב הניסיון לזהות את "אנטונינוס" ידידו של רבי. ומכיוון שגישה מגמתית מסוימת – לא נטולה מידה של אפולוגטיקה – ביקשה לקשור בין הנשיא היהודי וה"פילוסוף" הרומאי מרקוס אורליוס, נוצרה אסכולה ידועה שהגיהה באיגרת "ת"ק" (189 לספה"נ) כשנת ירידתו של רב, במקום "תק"ל". אין טעם להאריך בדחיית התיקון, שהוא כדברי ג"ד כהן: "למעשה מיתוס מודרני... שאינו מחויב על פי הטקסט של רב שרירא גאון, אלא נובע מניסיונותיו של שי"ר לזהות את אנטונינוס שנזכר בתלמוד עם מרקוס אורליוס (161–180 לספה"נ)".⁶⁰

57 ראה: בר, שם, עמ' 45 ואילך, וכן עמ' 193 ואילך, על שאלת תפקידם הפורמלי של אמימר ומר זוטרא כחכמי הישיבה או כראשי גולה; על כל פנים, רב שרירא רואה בכל השלושה, מר זוטרא, אמימר והונא בר נתן, ראשי גולה בימי רב אשי (איגרת, עמ' 91).

58 לרשימת המחקרים סביב תאריך זה ראה: ש' ספראי, "לבעית הכרונולוגיה של הנשיאים במאה השנייה והשלישית", דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 52, הערות 2–4; וראה גם: ניוזנר, בבל, ב, עמ' 126, הערה 1.

59 הסיכום הממצה נמצא אצל: R.R. Kimelman, *Rabbi Yohanan of Tiberias, Aspects of the Social and Religious History of Third Century Palestine*, Dissertation, Yale University 1977, pp. 6 f.

60 ג"ד כהן, ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, פילדלפיה תשכ"ז, עמ' 184–185; דיונו של כהן אינו משאיר ספק באותנטיות של הגירסה "תק"ל" באיגרת, ולמעשה היה תאריך זה מקובל על כל הכרונולוגים היהודיים בימי הביניים.

אי אפשר כמובן לאשר באופן החלטי את ירידתו של רב לבבל בשנת 219 דווקא, שהרי אין התאריך נקשר בכל אירוע היסטורי אחר. לעומת זאת, היותו של רבי יהודה הנשיא בחיים באותה שנה – כהערת רב שרירא – תואמת חומר אחר ועצמאי מתקופת הגאונים, המדבר על עריכת המשנה מאה וחמישים שנה לאחר חורבן הבית השני.⁶¹ אם אכן קיים קשר בין פפירוס משנת 222 ובו הודעה על ויתור ה־*aurum coronarium* מטעם הקיסר החדש אלכסנדר סוורוס,⁶² לבין ביטול דמי "כלילא" בטבריה בימי רבי (בבא בתרא ח ע"א), כהצעתו של ש' ספראי,⁶³ הרי לפנינו אישור נוסף לכך שרבי היה בחיים בראשית שנות העשרים, כפי שטוען הגאון באיגרתו. בין כך ובין כך ניתן להבין מדוע דווקא תאריך כזה, שהוא יוצא דופן לעומת שאר הכרונולוגיה התלמודית של רב שרירא, ייקבע בתודעה ההיסטורית של יהודי בבל: לימים נתפס שובו של רב לבבל כמפנה בתולדות הקהילה היהודית המקומית, כהערת רב הונא, יורשו בסורא, על השינוי בהערכה העצמית של הבבליים "מכי אתא רב לבבל".⁶⁴ ואף אם מילים אלו נוספו לטקסט בידי עורך מאוחר, כפי שטענו לאחרונה,⁶⁵ הרי אין כאן אלא חיזוק לקיומה של אותה מסורת שציינה את בואו של רב לבבל כתאריך מיוחד, ומסורת זו ודאי נתגלגלה גם למקורות שמהם שאב רב שרירא את דבריו.

גם תאריך פטירתו של ר' יוחנן, שנת תק"ץ (279 לספה"נ; עמ' 84), זכה לדיון נרחב ביותר בספרות,⁶⁶ ולאחרונה הקדיש לו דיון ממצה ר' קימלמן. הלה מעיר, שחייו של ר'

61 ראה: ספראי (לעיל, הערה 58), עמ' 53; D. Sperber, *Roman Palestine 200–400, Money and Prices*, Ramat-Gan 1974, p. 222, n. 13. הערה 115.

62 *Select Papyri* (LCL, 2), ed. A.S. Hunt & C.C. Edgar, No. 216, pp. 94–96

63 ספראי (לעיל, הערה 58), עמ' 56–57. ואולם קיים קושי מסוים בזיהוי של "רבי" במקור התלמודי; העיר על כך ספראי עצמו במקום אחר: S. Safrai, "The Avoidance of Public Office in Papyrus Oxy. 1477 and in Talmudic Sources", *JJS*, XIV (1963), p. 69, n. 11. וראה גם הספרות שציין לוין, מעמד החכמים, עמ' 99, הערה 39. ואולם גם לוין עצמו, שם, עמ' 99, נוטה לזהות את "רבי" עם ר' יהודה הנשיא הראשון, וכן: קימלמן (לעיל, הערה 59), עמ' 4–6, המצטרף אף הוא לקביעת מותו של רבי בין השנים 220–222.

64 גטין ו ע"א: בבא קמא פ ע"א: וכן ההערה הסתמית בעירובין כח ע"א: "הא מקמי דאתא רב לבבל – הא לבתר דאתא רב לבבל" (תרגום: "זו לפני שבא רב לבבל – זו לאחר שבא רב לבבל"); וראה מה שציין בר, אמוראי בבל, עמ' 132 והערה 46.

65 H.N. Strickman, "A Note on the Text of Babylonian Talmud Git. 6a", *JQR*, LXVI (1975–1976), pp. 173–175

66 על המחקר במאה הי"ט ובראשית המאה הכ' ראה: H.L. Strack, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Philadelphia 1931, p. 319, n. 2. במיוחד נתפרסמו החישובים המפורטים והמסובכים של י"א הלוי, דורות הראשונים, ב, עמ' 299 ואילך; הלוי ביקש לאחר את שנת מותו של רבי יוחנן לשנת 289, ויחד עם זה להקדים את לידתו אל בין השנים 175–185. דבריו, לפחות לגבי תאריך הלידה, נדחו על ידי כל חוקרי הזמן החדש. ראה לאחרונה: קימלמן (לעיל, הערה 59), עמ' 6 ואילך.

יוחנן תוחמו בספרות על ידי שלוש הערות: (א) ר' יוחנן עוד ישב כתלמיד לפני רבי.⁶⁷ (ב) תאריך פטירתו על פי רב שרירא: 279 לספה"נ. (ג) הערת רב שרירא גאון, שר' יוחנן מלך שמונים שנה. אין ספק, טוען קימלמן בצדק, ששלושת הקביעות הללו אינן יכולות לדור בכפיפה אחת. מטעמי סבירות מובנים, פקפקו רוב חוקרי הזמן החדש בידיעה השלישית. כפי שהצענו למעלה, הידיעה על משך כהונתו – ותהא קריאתה המקורית אשר תהא – נמסרה כנראה במקורה באופן עצמאי, והורכבה על הידיעה האחרת שבידי הגאון על שנת פטירתו של רבי יוחנן, שגם היא נמסרה בלשון מיוחדת ("איפטר") לעומת כל שאר התאריכים באיגרת. יש שהציעו לקיים את המספר "שמונים" שבאיגרת, אך לראות בפרק זמן זה את שנות חייו ולא שנות "מלכותו".⁶⁸ אחרים תיקנו את ה"שמונים" ל"שישים",⁶⁹ או אף ל"חמישים"⁷⁰ ול"ארבעים", אך כאמור אין בכל הניסיונות הללו השפעה ישירה על עיקר הכרונולוגיה של האיגרת. לעומת זאת, שנת פטירתו של ר' יוחנן יכולה אולי להיבדק לאור כמה אנקדוטות תלמודיות, הקושרות בין ר' יוחנן או תלמידיו לבין הופעתו של הקיסר דיוקלטיאנוס, שעלה לשלטון בשנת 284 והגיע לאיזור ארץ ישראל כעבור שנתיים.⁷¹ ש' ספראי ביקש להראות,⁷² שר' יוחנן עוד היה בחיים בשנת 284, על פי ירושלמי, עבודה זרה פ"א, לט ע"ד. נמסר שם, שר' שמעון בן יוצדק נשלח לבדוק את היריד בצור, וחזר תוך שהוא מצטט כתובת שמצא שם: "אנא דקליטיאנוס מלכא שכנית אהן ירידה דצור לגדיה דארקליס אחי..." (תרגום: "אני דיוקלטיאנוס המלך הקמתי יריד זה של צור למזלו של 'ארקליס' אחי..."). ואולם, רבי יוחנן אינו מופיע במפורש בסיפור שם,⁷³ וגם אין

67 חולין קלז ע"ב; קימלמן, שם, עמ' 34, הערה 25, מציין לחומר נוסף שאולי מצביע על קשרים בין ר' יוחנן ורבי.

68 ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, ברסלוי תר"ל, צו ע"ב; וראה: קימלמן, שם, עמ' 36, הערה 56. קימלמן, עמ' 5 ואילך, מסכים שאכן נמשכו חייו של ר' יוחנן בערך משנת 200 ועד שנת 279, אך נוהר מלהסתמך על המספר "שמונים" שבאיגרת.

69 על ידי חילוף האותיות פו"ס (הלוי, דורות הראשונים, ב, עמ' 299: "והוא טעות סופר קל מאוד").

70 כך, בצורה מסויגת מאוד, מציע י"ש צורי, תולדות המשפט הציבורי העברי, א: שלטון הנשיאות והועד, ספר שלישי, חלק א, לונדון תרצ"ג, עמ' 18; צורי מאריך שם בדחיית תיקונו של הלוי.

71 לתאריך שהייתו הראשונה של דיוקלטיאנוס בארץ ראה: סמולוד, היהודים, עמ' 536, והערה 40.

72 ספראי (לעיל, הערה 63), עמ' 68.

73 בכתב יד ליידין ובדפוס ונציה: ר' שמעון בן יוחנן. בדפוס קרוטושין: רש"ב יוחנן. רז"ו רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' 558 העיר, שלא ידוע לנו על חכם בשם זה, והציע לתקן לר' שמואל בן נחמן. גם הוא ניסה לאחר את פטירתו של ר' יוחנן, אך על פי ידיעה אחרת. בירושלמי, ברכות פ"ג, ו ע"ב נמסר, שר' יוחנן ור' ינאי עמדו לפני מיטתו של ר"ש בן יוצדק, ומכיוון שהלה העיד על נוכחותו של דיוקלטיאנוס, הרי שר' יוחנן עוד היה בחיים בימי קיסר זה. ואולם בירושלמי, שם, כתב יד ליידין, הגירסה: "ר' שמואל בן יוצדק" (וכן בדפוס ונציה; ואולם

ללמוד מניסיון תלמידו ר' חייא בר אבא לראות את דיוקלטיאנוס, שעדיין היה רבו בחיים.⁷⁴ יתרה מזו, קביעת אורך חייו של רבי יוחנן על פי מגעיו עם חכמים אחרים בתלמוד כרבי זירא ורבי אבא,⁷⁵ ואפילו הניסיון לקשור את שמו עם החכם הבבלי רבה,⁷⁶ מלמדים אותנו עד כמה יש לשזור את הבדיקה בתאריכי האיגרת (לפחות בנוגע לתאריכים בעלי אופי פנים־יהודי בלבד) עם מחקר מדויק ומקיף בנוסחאות התלמוד. ומכיוון שדווקא השמות שבתלמוד נתחלפו לעתים קרובות בכתבי היד השונים,⁷⁷ בנוסף לעובדה ששם אחד משמש לעתים לחמישה או לשישה חכמים בדורות שונים, הרי במידה מסוימת, פעמים שיש לדחות או להסיט את המחקר בכרונולוגיה של רב שרירא אל עבר עריכות מדעיות של התלמוד, שרק על פיהן ניתן יהיה להרכיב פרוסופוגראפיה תלמודית אמינה, שתזכה לאחר מכן לכרונולוגיה מוחלטת על פי איגרת רב שרירא גאון.

ד

מִקֵּין הניסיונות הבולטים ביותר לערער את הכרונולוגיה של איגרת רב שרירא גאון, זכתה סוגיית מועד קטן כו ע"א לתשומת לב מיוחדת. הסוגיה דנה בארוע הידוע לנו מתחומי ההיסטוריה, היינו: נפילת העיר קיסריה־מזקה בירת קפדוקיה בידי צבאות הפרסים. בהקשר לכך היא אף מזכירה את האמורא שמואל. ניתן אפוא לכאורה להעמיד במבחן את התאריכים שמוסר רב שרירא בקשר לחייו של שמואל. שני פרטים חשובים צוינו במסורת תלמודית זו: (א) "אמרו ליה לשמואל:⁷⁸ 'קטל

במקבילה בירושלמי, נזיר פ"ז, נו ע"א: ר' שמעון בן יוצדק). ככלל, יהא זה רחוק לומר, שאותו ר"ש בן יוצדק שראה את כתובת דיוקלטיאנוס הוא זה שנפטר לפני רבי יוחנן; במסורת בירושלמי עבודה זרה מופיע ר"ש כתלמיד שנשלח על ידי רבו (יהיה אשר יהיה) לבדוק את השוק בצור, ואילו ר"ש בן יוצדק, שהיה אחד מרבותיו של רבי יוחנן, נחשב לכן דור המעבר שבין התנאים לאמוראים. ראה: אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 160. מסתבר שבשני חכמים עסקינו; ראה: היימאן, תולדות, עמ' 1178. לנוסח ה"כתובת" המצוטטת בירושלמי ראה: ש' ליברמן, "עשר מילין", אשכולות, ג (תשי"ט), עמ' 73–89.

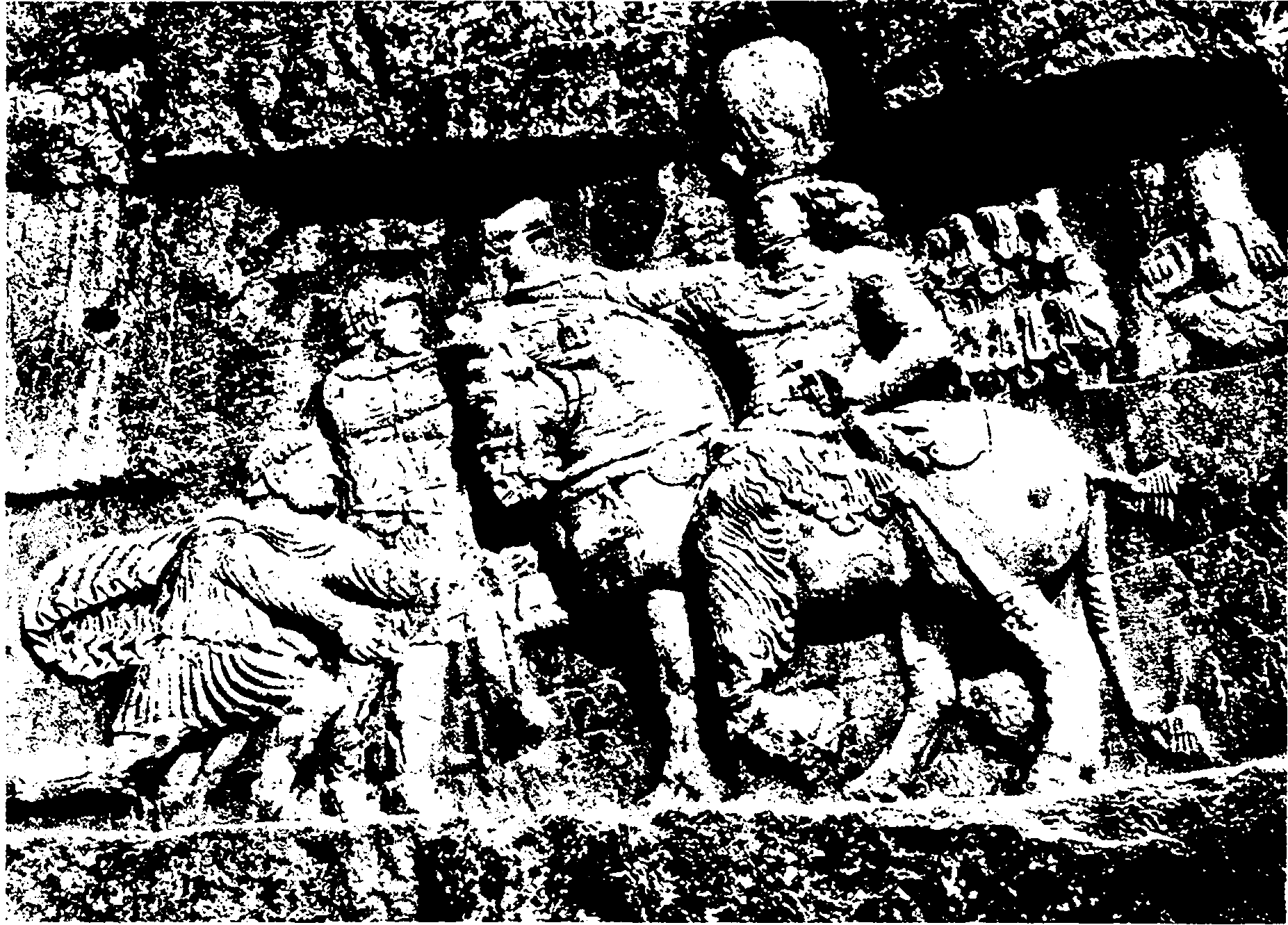
74 ירושלמי, ברכות פ"ג, ו ע"ב (= נזיר פ"ז, נו ע"א); מאמרו של ר' יוחנן: "מצוה לראות גדולי מלכות" נסמך למסופר שם, אך אינו מלמד שר' יוחנן חי באותה עת, כפי שביקשה ללמוד סמולוד, היהודים, עמ' 538.

75 ראה: הלוי, דורות הראשונים, ב, עמ' 301 ואילך.

76 ראה: תוספות, יבמות עח ע"א, ד"ה "חזיתיה": דמצינו רבה שהלך ללמוד לפני ר' יוחנן וכו'.

77 ומאלף במיוחד לעניין רבי יוחנן מחקרו של ד' שפרבר, "האם עלה רבה לארץ ישראל" (לעיל, סוף הערה 9), עמ' קמ-קמה; והשווה גם: D. Sperber, "On Economic and Social Conditions in Third Century Palestine", *Archiv Orientalní*, XXXVIII (1970), pp. 2 ff. על הויקה שבין הכרונולוגיה של רב שרירא והפרוסופוגראפיה התלמודית ראה: idem, "The Inflation in Fourth Century Palestine", *ibid.*, XXXIV (1966), pp. 57–62.

78 בכתב יד מינכן ב' (140): "אמרו ליה לרב יהודה", ועל שינוי זה ראה להלן, הערה 102.

חבליט המתאר את ניצחוננו של שבור א' על פיליפוס הערבי (נקשיירוסתם)

שבור מלכא תריסר אלפי יהודאי במזיגת קיסריי⁷⁹ ולא קרע" (תרגום: "אמרו לו לשמואל: הרג שבור המלך שנים עשר (או: שלושה עשר) אלף יהודים ב'מזיגת קיסרי' ולא קרע"). (ב) "ומי קטל שבור מלכא יהודאי? והא א"ל שבור מלכא לשמואל: תיתי לי דלא קטלי יהודי מעולם. התם אינהו גרמי לנפשייהו⁸⁰ דא"ר אמי⁸¹ לקל יתירי דמזיגת קסרי פקע שורא דלודקיא" (תרגום: "וכלום קטל שבור המלך יהודים? והרי אמר לו שבור המלך לשמואל: יבוא עלי (כך וכך) שלא הרגתי יהודי מעולם! שם הם גרמו לעצמם, שאמר רבי אמי: לקול מיתרי מזיגת קיסרי פקעה חומת לודקיא").

הסוגיה מתייחסת אפוא למלחמותיו של שבור הראשון, שבמהלכן נפגעו גם יהודים. ואמנם, ידועות לנו שלוש מלחמות שניהל מלך זה נגד צבאות רומי, ומלחמות אלה אף זכו להארה מחודשת מאז גילוי הכתובות ב־Ka'ba-yi Zaradusht בשנת 1936.⁸² שלוש המלחמות הן:

- (א) המסע נגד גורדיינוס קיסר, בשנים 242–244. מלחמה זו נתרכזה בעיקר במסופוטאמיה, ונסתיימה ברצח הקיסר בפברואר 244 על ידי פיליפוס הערבי.⁸³
- (ב) מסע בשנות החמישים (על התאריך המדויק חלוקות הדעות), אשר במהלכו הושמד – לדברי שבור בכתובתו – צבא של שישים אלף רומאים בסוריה (ב־Barbalissus), נכבשו שלושים ושבע ערים וביניהן אנטיוכיה בירת סוריה, ואף נהרסו אזורים נרחבים בסוריה ובקפדוקיה.⁸⁴
- (ג) מסע בשנים 259–260, שבו נפל בשבי הקיסר ולריאנוס, ואשר במהלכו נכבשו ונחרבו שטחים רבים בקיליקיה ובקפדוקיה. ברשימת שלושים ושש הערים שבכתובת נזכרת גם "קיסריה", היא קיסריה־מזקה בירת קפדוקיה.

79 בכתב יד מינכן: "תליסר אלפי יהודאי במדינת דקיסריי"; בכתב יד וטיקאן 108, בשיבוש קל: "במגזת דקסריי".

80 כל הקטע, מ"הא א"ל שבור... גרמי לנפשייהו", אינו בכתב יד וטיקאן 108, ונוסף בגיליון.

81 בכתב יד מינכן ב': "דא"ר אבהו" (וראה הערת בעל דקדוקי סופרים, שאינה צודקת).

82 על הפרסומים של טקסט זה ראה לעיל, פרק א, הערה 87.

83 שבור בכתובתו הסתיר את סיבת המוות של הקיסר, וכתב רק "ונהרג קיסר גורדיינוס ואנו השמדנו את צבא הרומאים", ואחר כך תיאר כיצד בא פיליפוס לבקש רחמים: ממקרים כאלה מתברר, שיש לנהוג זהירות יתרה בכל הנאמר בכתובת, שכן זוהי הרצאה היסטורית חד־צדדית, המגלה רק מה שביקש המלך הפרסי להנציח.

84 בפרסום הכתובת של הנינג ("The Great Inscription of Sapor I", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, IX [1939], p. 830), תמה חוקר זה על כך שקפדוקיה נרשמה בכתובת כאילו יש לקרוא Kapodakia, ואמנם כך בדיוק – קפודקיא – נזכר בתלמוד (ברכות נו ע"ב), ובכמה מקומות: קפוטקיא. יש הסבורים שהמסע לקפדוקיה נערך על ידי בנו של שבור, אורמיוז (כך: M. Rostovtzeff, "Res Gestae Divi Saporis and Dura", *Berytus*, VIII [1943–1944], p. 42); אך זה לא היה מונע את התלמוד מלומר "קטל שבור מלכא". לסיכום הבעיות הכרונולוגיות הקשורות במסע זה ראה: רוסטובצב, שם, עמ' 30 ואילך.

אם נניח שדברי התלמוד בסוגיה במועד קטן מתייחסים למסע השלישי, שהרי שם נזכרת מזקה במפורש, אזי מוסרים לשמואל על מאורע שהתרחש בשנת 259–260. ואולם רב שרירא מוסר ששמואל מת בשנת 254,⁸⁵ כלומר חמש-שש שנים לפני המסע השלישי. מכאן הסיקו חוקרים, שאין לסמוך על התאריך שמוסר רב שרירא,⁸⁶ ובמידה מסוימת אף ביקשו לגזור מכאן לגבי כלל הכרונולוגיה התלמודית שבאיגרת, לפחות זו הנוגעת למאה הג'.⁸⁷ לאור דברינו למעלה, על ריבוי המקורות שמהם שאב הגאון את תאריכיו לתקופת התלמוד, הרי שמסקנה כוללנית, המבוססת לכשעצמה על סטייה של חמש שנים,⁸⁸ נראית בלתי מוצדקת. זאת ועוד, ניתוח המקרה המסוים שלפנינו, כפי שיתברר מיד, כרוך בקשיים רבים. כל המטפלים בתולדות פרס ובמלחמותיה עם רומי בימי שבור הראשון מעידים על הערפל השורר סביב תקופה זו: "an age of confusion and darkness", כלשון האיראניסט הדגול פריי,⁸⁹ וערפל זה טרם נתפור לחלוטין גם לאחר גילוי הכתובת של שבור.

אין כמעט ספק, שהיו התנגשויות רציניות במזרח בין צבאות רומי ופרס כבר בשנת 251. אולמסטד⁹⁰ ביקש להוכיח זאת מהשוואת נוסח הכתובת של שבור עם הסיבילה הי"ג.⁹¹ לדעתו שני המקורות משלימים זה את זה. והנה, בסיבילה מדובר במפורש בהתקפה על מזקה,⁹² ואחריה על נפילת "השליט האיטלקי" (שורות 100–101), דהיינו

- 85 עמ' 82: על תאריכים אחרים לפטירתו של שמואל בכרונולוגיה היהודית של ימי הביניים ראה: בר, ראשות הגולה, עמ' 95, הערה 4.
- 86 ניחנר, בבל, ב, עמ' 47–48.
- 87 גודבלאט, הוראה רבנית, עמ' 39: שני החוקרים צירפו למקרה זה את הקושי הקשור לחורבן נהרדעא בשנת 259, וראה להלן.
- 88 ואכן מסכים גודבלאט, שם: "The margin of error in both the above examples is less than ten years. For the third century such a margin of error would be acceptable" עצמה כבר העירו לפני יותר ממאה שנה. ראה: גרץ (לעיל, במאמרו שבראשית הערה 4), עמ' 513–514; וכן: D. Hoffmann, *Mar Samuel*, Leipzig 1873, p. 48. וראה גם הספרות שציין ניחנר, בבל, ב, עמ' 46, הערה 1.
- 89 W. (Ensslin, *Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I*, München 1949) *Bibliotheca Orientalis*, VIII (1951), p. 103 (ביקורת של R.N. Frye על הספר: W.
- 90 A.T. Olmstead, "The Mid-Third Century of the Christian Era", *Classical Philology*, M. Sprengling, *Third Century Iran, Sāpor and Kartir*, Chicago 1953, pp. 241–262, 398–420. דברי שפרנגלינג בספרו
- 91 המעיין חש מיד בנימה האישית שבדברים (ראה כבר בפתיחה, עמ' iii). זו נכתבה כנראה מעט אחרי שנת 260, אולי בידי יהודי-נוצרי שהיה עד למאורעות. ראה: רוסטובצב (לעיל, הערה 84), עמ' 18: ראה גם הדיון הקצר של: J.J. Collins, *The Old Testament Pseudepigrapha*, ed. J. Charlesworth, I, New York 1983, p. 453
- 92 שורה 93. ראה: *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, VIII (1902), ed. Geffcken, p. 207; ed. Charlesworth (above, n. 91), p. 456

הקיסר דקיוס. הואיל ודקיוס נפל במלחמה נגד הגותים בסוף יוני 251, מניח אולמסטד ששבור פלש לקפדוקיה כבר בראשית שנה זו.

ואמנם, העובדה שהיו מלחמות בשנים 251–252 עולה גם מדברי טברי, הטוען שנציבין הותקפה בידי שבור בשנה האחת-עשרה לשלטונו.⁹³ ואף אם נמעט בחשיבותה ובאמינותה של הסיבילה,⁹⁴ הרי שציינו אחרים⁹⁵ למקור סורי המוסר על התקפה בסוריה ובקפדוקיה בשנת 563 למניין שטרות, כלומר 251/2 לספירה.⁹⁶ אף מתוך הממצאים בדורא-ארופוס מתברר שהיו קרבות בין פרס לרומי בשנת 253, כפי שהראה פריי.⁹⁷

כלומר, מלחמות בין פרס לבין רומי במזרח, כולל קפדוקיה, היו חיזיון נפרץ גם לפני שנת 254, שנת פטירתו של שמואל על פי איגרת רב שרירא.⁹⁸ ומכיוון ש"תליסר אלפי יהודאי" תושבי מזקה היא ככל הנראה גוזמה,⁹⁹ אין כל הכרח לייחס את אי-קריעתו של שמואל דווקא למסע השלישי של שבור ולנפילת העיר; הדברים יכולים היו להתרחש לאחר אחד האסונות שבוודאי פקדו רבות מקהילות היהודים בשנים סוערות אלה (זאת, גם אם לא נקבל כעובדה מוכחת, שקהילת מזקה עצמה נפגעה עוד לפני שנת 259, כטענת אולמסטד ואחרים).

יתרה מזו, בסוגיית מועד קטן לא הובא למעשה כל מאמר בשם שמואל, ואין זה אלא התלמוד הסתמי המעיר, שמסרו לשמואל על אסון במזקה ולא קרע.¹⁰⁰ ושמה

93 נלדקה, טברי, עמ' 31: חוקרים העירו, שמאחר שעלייתו של שבור והכתרתו לא חלו בו-זמנית, יש לנהוג זהירות בציונים כאלה. ראה: פריי (לעיל, הערה 89), עמ' 103. הנינג (לעיל, הערה 84), עמ' 4, סבור שהציון של טברי יפה רק לנציבין ולחרון, ולא מערבה אל עבר קפדוקיה.

94 כך פריי, שם.

95 ראה: W. Ensslin, *Cambridge Ancient History*, XII, 1939, p. 132.

96 המקור הסורי נתפרסם על ידי J.P.N. Land, *Anecdota Syriaca*, I (1872) (התרגום הלאטיני – עמ' 117: הטקסט הסורי – עמ' 18): "שנת 563: שבור מלך הפרסים החריב את סוריה וקפדוקיה. באותה שנה עברו הברברים את נהר הדנובה והחריבו האיים". רוסטובצב (לעיל, הערה 84), עמ' 32, מזהה עדות זו עם הפלישה הראשונה של שבור לסוריה, אלא שלדעתו טעה המקור בשנה וצ"ל: 252/3.

97 פריי, פרס, עמ' 241. פריי ביקש במאמרו הנ"ל (לעיל, הערה 89) לומר, שהמסע השני של שבור המתואר בכתובת נמשך משנת 253 עד שנת 256, ולאחרונה חזר על טענה זו: פריי, איראן הסאסאנית, עמ' 125. דברים קרובים לכך מציע רוסטובצב, שם, עמ' 52–57, אלא שהלה סבור שדורא נכבשה פעמיים, בשנת 253 ובשנת 256 (לשיטה אחרת בעניין דורא ראה: שפרנגלינג [לעיל, הערה 90], עמ' 95).

98 וראה רשימת המקורות המעידים על כך, אצל רוסטובצב, שם, עמ' 34.

99 כהערת בארון, היסטוריה, ב, עמ' 397, הערה 7. המספר י"ג ידוע בלשון חז"ל כלשון גוזמה. ראה: צורי (לעיל, הערה 70), עמ' 19–20; ווסמן, סוגיות בבליה, עמ' 62, הערה 76.

100 ותמוהים דברי ניוזר, בבל, ב, עמ' 47–48, המעמיד את דברי שמואל האמינים כנגד מסורת רב

לפנינו צרוף מאוחר של שתי ידיעות: האחת על הימנעותו של שמואל מלקרוע קריעה על יהודים שמתו במלחמות פרס-רומי (ואלה התרחשו, כפי שראינו, גם בשנים שלפני מותו של שמואל), והשנייה על מותם של יהודים במזקה.¹⁰¹ כך או כך, יהא זה רחוק מאוד להוכיח מכאן את חוסר אמינותה של הכרונולוגיה באיגרת רב שרירא גאון.¹⁰² אף תאריך חורבנה של נהרדעא משמש ראיה לדחיית הכרונולוגיה של רב שרירא.¹⁰³ הגאון מוסר, כי "בשנת תק"ע אתא פאפא בר נצר ואחרבא לנהרדעא" (תרגום: "...בא פאפא בר נצר והחריב את נהרדעא"; עמ' 82). אם אכן הכינוי "נצור" מציין את נסיכי השושלת התדמורית הידועה, כפי שעולה מן העדות האפיגראפית,¹⁰⁴ הרי שהגאון מייחס לכאורה את חורבן העיר בשנת 259 לצבאות תדמור, בעוד שאלה פתחו את עיקר מסעותיהם בשנת 260, בשביית ולריאנוס, וכיבושיהם הנודעים החלו רק בשנת 262/3.

הפרש השנים הוא כה מזערי, עד שלא זו בלבד שקשה לראות כאן דחייה לכרונולוגיה של רב שרירא, אלא אדרבא: הגאון משלב ידיעה ברורה על הופעת ממלכת תדמור בדיוק אל תוך התקופה שבה היא החלה למלא תפקיד מרכזי בעימות הצבאי שבין פרס הסאסאנית והקיסרות הרומית. זאת ועוד; אמנם מתקפת הנגד העיקרית של צבא אודינת נגד צבא פרס החלה רק בשנת 262 במסופוטאמיה,¹⁰⁵ אך הופעתו של הנסיך התדמורי – שעוד בשנת 258 נהנה מן התואר *vir consularis* – כגורם צבאי חשוב באיזור נקשר בדיוק עם שבייתו של ולריאנוס, שאירעה כנראה בין אוגוסט 259

שרירא המפוקפקת, ואף מכריע: "I have no doubt whatever that Samuel said the words ascribed to him of an event in 260" (ניסוחו של גודבלאט, הוראה רבנית, עמ' 30, זהיר יותר, שכן התלמוד לדעתו "has Samuel comment on the capture of Caesarea Mazaca by (Shapur I")

101 והשווה דבריו של ליברמן: S. Lieberman, "Palestine in the Third and Fourth Centuries", *JQR*, XXXVII (1946–1947), p. 35, n. 324

102 ושם כל דיונו בסוגיה זו אינו הכרחי כלל, שכן כתב יד מינכן ב גורס בתחילת הסוגיה: "אמרו ליה לרב יהודה"; שיקולים של *lectio difficilior* עשויים להכריע דווקא לגירסה זו, שהרי הסופר המצוי הכיר את הקשרים הרגילים שבין שבור ושמואל בתלמוד. אפשר גם שהופעתו של שמואל בחלק השני של הסוגיה ("א"ל שבור מלכא לשמואל"), שאינו קשור בהכרח למה שנמסר קודם, הוא שהשפיע על התיקון מ"רב יהודה" ל"שמואל" גם ברישא.

103 ניזנר, בבל, ב, עמ' 49–50.

104 לספרות על כתובות תדמור ומשפחת אודינת ראה: M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, II, Oxford 1957, p. 663, n. 31; J. Starcky, *Palmyre*, Paris 1952, pp. 128–129. ראה גם: י' שורק, "מי החריב את נהרדעא", ציון, לז (תשל"ב), עמ' 117–119, המציע ש"פאפא בר נצר" הוא נסיך תדמורי אך לא אודינת המפורסם.

105 ראה: A. Alföldi, *CAH*, XII, 1939, p. 174

ואוגוסט 260.¹⁰⁶ באותה שנה כבר יצא אודינת לקראת צבא שבור המנצח, ובדרכו לקטסיפון ספג המלך הפרסי אבדות כבדות.¹⁰⁷ איננו יודעים כלל מה התרחש בבבל היהודית עד לעימות צבאי ראשון זה, ואפשר שכבר אז נפגעו יהודים באיזור, שהרי יכולים היו להיחשב כתומכי המלך הפרסי בעיני חילות תדמור. ואפילו הנחנו שהעיר נהרדעא עצמה חרבה כעבור שנתיים-שלוש, דבר שאין לו כל אישור ממקור חיצוני, הרי שמנסחי הכרוניקות יכולים היו על נקלה לקשור את החורבן של העיר עם ראשית הופעתה של תדמור במרחב הפרסי, דבר שאירע, כאמור, סמוך ביותר לנפילת ולריאנוס. במובן מסוים, הקביעה "בשנת תק"ע אתא פאפא בר נצר" מדויקת להפליא, ולכל היותר לפנינו סטייה של כמה חודשים, ויש להניח שחורבן נהרדעא, בעקבות הופעתו של בר נצר, לא איחר לבוא.

ה

בסיכום, ביקשנו להניח קווים ראשוניים לקראת בדיקת הכרונולוגיה התלמודית שבאיגרת רב שרירא גאון. אין ספק שבדיקה מעין זו אינה יכולה להתרכז רק סביב הכרונולוגיה עצמה, ולחקר האיגרת חייבות להתלוות בדיקות נוספות: מצד אחד אי אפשר לשלב את התאריכים הפנימיים (תאריכי פטירת חכמי הישיבות) שבאיגרת אל תוך המציאות התלמודית בוודאות, כל עוד רבים שינויי הנוסחאות, ובעקבותיהם הספקות לגבי שמות החכמים בכל סוגיה וסוגיה. גם נוסחאות האיגרת עצמה לא נסדרו על פי אילני יחס מדויקים, ומסתבר שחלוקתו של ב"מ לוין לקויה, אף לפי כתבי היד ששילב לתוך מהדורתו.¹⁰⁸ מהדורה ביקורתית של האיגרת תחייב גם ריכוז כל קטעי הגניזה שנתגלו לאחר פרסום מהדורתו של לוין, ואפשר שיחולו שינויים של ממש בקריאת כמה תאריכים. יתרה מזו – את הכרונולוגיה של רב שרירא חייבים לבדוק גם לאור רשימות אחרות מימי הביניים, כמו סדר תנאים ואמוראים, ספר הקבלה לראב"ד, ועוד. ואף בתוך האיגרת עצמה, ביקשנו להראות שהיא מיוסדת על מקורות שונים ורשימות שונות, גם בחלקים הנוגעים לתקופת התלמוד בלבד. יש לחתור לתיחום מדויק של כל המרכיבים הללו והערכת מהימנותו של כל מרכיב בפני עצמו.

106 ראה: T. Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire*, London 1909, p. 100, n. 2; פריי, איראן הסאסאנית, עמ' 126. פריי מציע תאריכים בין סוף שנת 258 לשנת 260. וראה גם: סמולוד, היהודים, עמ' 529, הערה 11, המעדיפה אף היא את שנת 259. גם הסיבילה הי"ג, שורות 151–152, מקשרת בין שביית ולריאנוס ועליית אודינת. ראה הוצאת Charlesworth (לעיל, הערה 91), עמ' 458.

107 אלפלדי (לעיל, הערה 105), עמ' 172.

108 ראה: אפשטיין, אמוראים, עמ' 615.

לאור הבדיקה שערכנו דומה שנשארה בעינה, ואולי אף נתחזקה, הכרתנו שבידי רב שרירא גאון היה חומר היסטורי מהימן ושהוא דייק במסירתו. אף על פי כן, מרכזיותה של האיגרת לכל המחקר התלמודי, הן בתחום ההיסטוריה הן בתחום הספרות, מחייבת מאמץ מוגבר לקראת הוצאתו של טקסט מדעי שלם ומדויק.¹⁰⁹

109 וכבר העיר על הצורך במחקר מחודש בכל הנוגע לכרונולוגיה התלמודית: ד' שפרבר, "מחקרים בכרונולוגיה תלמודית – א", מכתם לדוד – ספר זכרון הרב דוד אוקס ז"ל, רמת-גן תשל"ח, עמ' 85–77.